

ЮРІЙ МУШКЕТИК ГЕТЬМАНСЬКИЙ СКАРБ

Роман

Частина перша Гетьманівна

Кажуть, мудрість виростає з печалі. Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли. Тоді, либонь, вона розпочинається з радості? Але радість скоро минуша, вона затуманює розум, робить людину сліпою. Ми живемо в очікуванні її, страждаючи. Здебільшого одне народжує інше. З найбільшої радості постає найбільша печаль, яка іноді позначає все наше життя.

Саме так сталося зі мною.

Розпочалося ж усе буднього ранку початку червня 1717 року в Глухові на вулиці Дергачівській, де, притінений двома високими осоками, стояв невеликий чепурний будинок з різьбленими віконницями та різьбленими дерев'яними підпорами кружганку. Будинок належав чернігівському полковнику Павлу Леонтійовичу Полуботку і був куплений позаторік у купця Затирного ось для таких okazій, як ця — коли полковник приїздив до гетьманської столиці за велінням Генеральної канцелярії або у власних справах. У вузькому

відгородженому від вулиці високим тином, зарослому кучерявим моріжком дворі стояли конюшня та дві рублені комори Оце і все обійстя: ні саду, ні городу, ні палісадника — дім для тимчасового мешкання. У дворі притулилися ридван та два вози; дишель ридвана й голоблі возів були задерті на тин і стриміли, наче велетенські гаківниці.

Поміж голобель на кілках тину висіли великі юхтові чоботи, біля них стояв босий кучер Охрім і мастив їх квачиком, отож і пахло на все подвір'я добрим сосницьким дьогтем. Я сидів на ганку однієї з комор і тихенько награвав на скрипці. По стрісі сусідньої комори походжало з десяток голубів, скошували зизі очі, заглядали на ганок комори, — я насипав туди крихт із хліба, — але спурхнути вниз боялися — здичавіли. Я — це Іван Судима, син генерального хорунжого Івана Сулими, внук гетьмана Івана Сулими (котрий скопирснув у Дніпро неймовірно міцно вґрунтований ляхами чорнославетний Кодак), сестринець полковника Полуботка, Одначе мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менша, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим, наді мною збиткувалися майже всі мої товариші, спудеї Київської Академії, я не здобував та не обороняв у вимрях фортець і не викрадав красунь, цурався спудейських кабешів та бешкетів, через те мене не

бачили не те що в гіркопам'ятних усім киянам
налогах тодішніх розбійних спудейських ватаг,
котрі шарпали по базарах чумацькі вози та налітали
на купецькі постоялі двори, що привело до
справжньої, довготривалої війни поміж магістратом
та спудеями, а й навіть у набігах на знамениті
сирецькі баштани, — на це останнє й
суперінтендант Академії, і сам префект дивилися
крізь пальці.

Прикоханий ченцями, виспівував на криласі
«Славмо царя піднебесного», грав у інтермедіях
дядків та піддядків, вправлявся в піїтиці. Цієї весни
успішно скінчив клас піїтики й перейшов до класу
риторики. Приїхав до батька на вишні та перші
меди, й батько раптом одібрав у мене всі мої книги
й замкнув до великої, ошпунтованої залізними
штабами скрині. Він і раніше не шанував Академії,
не обминав її клином, а того дня, погомонівши зі
мною, почав йойкати і кричати, що та
«дурисвітська Академія» вибила з моєї голови
останній розум, що він плекав надію на сина,
валечного воїна, котрий якщо не сягне дідової
слави, то хоч батькового уряду, а бачить перед
собою чи то дячка, чи то миркача, котрий
побирається попідвіконню, чи то лицедія з вертепу.
Мовляв, нащо жив, нащо так тяжко гарував у
далеких походах, для кого всі оці шаблі, булдимки,
посріблені ронди. І за віщо йому така кара: скільки

козачих синів покінчало Київську Академію, декотрі потерлися й по заграничних академіях, і всі поверталися до батьківського козацького шабельного ремесла, були серед них вікопомні звитяжці: Сагайдачний, Хміль, Морозенко, Палій, Мазепа (тут він закашлявся й оглянувся), тільки його син чомусь забув, з якого він кореня.

Я знітився і, щоб втішити батька, відповів:

— Були й з поповичів гетьмани.

— Хто? — зіпонував батько.

— Самойлович...

— Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала. І тоді я сказав батькові таке:

— Вчуся я на славу Божу й користі ради душі моєї, у пам'ять неньки й вашого дому на честь і хвалу. Книжна мудрість свята, її не потяти шаблею і з гармати не встрілити.

Боже, що тут зчинилося по сих моїх словах! Батько зламав у руках нагайку («Ну в кого, в кого ти такий удався, не було в нашому роду поповичів!»), пожбурих її мені під ноги, а я дуже злякався й замовк. А він геть розпасіювався, то лаявся чорно, то приголошував по-жіночому: «Закрию очі, й хто опережеться моїм чересом, хто почепить до нього мою шаблю, хто сяде на мого коня?!» Батько був ще й добрячий лицедій. Він промовляв слова, які змушували моє серце стискатися від страху. Мав батько ще діти від

другої жінки (моя мати, Полуботківна, померла), але дрібні, двоє дівчаток і хлопчик трьох літ, отже, не плавав великої надії побачити його в сідлі.

Трохи охолонувши, батько сказав суворо, голосом, який виключав заперечення, що забирає мене з Академії та віддає до війська... «Може, ще вийде з тебе хоч якийсь ледачкуватий козачок».

Два дні думав, до якого війська послати, й надумав.

На всій Україні немає валечнішого, славетнішого козака, як чернігівський полковник.

Згнітивши серце, я мусив скоритися. Плавав, заховавшись за погрібник, плакали струни моєї скрипки...

Одначе поїхав до Полуботка. Тяжко переживав, невимовне сучав за Академією, хоч не все там було миле мені. Може, навіть навпаки, більше немилого, ніж доброго. Як уже зазначив, був хлопцем тихим, затинався й нітився з будь-якої причини, і наді мною кепкували колегіанти-академісти. Мій дзвінкий, тонкий і сумовитий голос став мені втіхою і карою водночас. Мене одразу записали до хору, яким керував неймовірно лихий, злючий, котрий бив різками без будь-якої причини, регент. Я боявся його, як гаспида, пив, аби пропав голос, конопляну олію, холодну джерельну воду, — не допомогло. Хор ходив на виноси, — в дощ, спеку, югу, — і я,

хлоп'я, яко соліст, мусив тюпачити за дебелими чубатими семінаристами і за регентом, який їхав попереду на сліпій кобилчині. Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, одначе не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями. Це теж властивість моєї вдачі: жахатися, але не складати рук, боротися.

Кликали нас і на весілля, на Різдво та Пасху славили Христа по дворах багатих старшин та купців, до найбільших урядових старшин ходили на дні їхнього народження. Майже всі старшинські діти жили по квартирах у багатих людей, я ж якийсь час навіть мешкав у бурсі. Найперше, що до Академії втрапив проти батькової волі. Батько вважав, що мені вистачить двох-трьох років Чернігівської колегії. Я провчився в ній три роки й вважався найкращим учнем, мене навіть були якось призначили аудитором, одначе змістили з причини мого м'якосердя, бо ж не міг справитися з бешкетниками семінаристами. Бачачи мої старання, а також знаючи, що батько хоче забрати мене додому, старенький вітець префект написав мені рекомендаційного листа до Київської Академії, хоч я на той час провчився тільки два роки, одначе був вельми вправний у багатьох науках, грецькою та

латинською не тільки читав, а й розмовляв. Київська Академія здавалася мені Атенами науки, і марив я нею, і вітець префект перейнявся моїми скорботами та написав листа до ректора, свого колишнього спудея, аби той вписав мене до класу діалектики. Він же потім умовив і мого батька дати мені змогу повчитися в Академії, мовляв, настають такі часи, що на вищі уряди тепер без науки не пробитися, он і в Пітері цар посилає учитися за границю боярських дітей. Батько погодився через силу, бо ж сам, хоч походив зі знатного роду, вибився трудами ратними, впертістю та хоробрістю. Пан ректор Академії проекзаменував мене на діалектику й побачив, що я її й не нюхав, вписав до класу піїтики, перед тим відмірявши тридцять різок за обман, який ми вчинили з вітцем префектом. Хоч потім виявилось, що в усіх інших науках київським спудеям я не поступався, одначе вельми поступався в нахабстві та у відважності. То були найпам'ятливіші роки для київського міщанства. Голодне, знахабніле київське спудейство зайшло у великий розмір з київським купецтвом, цехами, вимагало відкупів, а то й вдавалося до грабунків, розбивало комори на ринку, шарпало з возів. За потрійним валом, який тягнувся від колишньої Десятинної церкви до Козиного болота, по крутосхилах, ярах та байраках повростили в землю у запущених садах хижі та

халупи, чимало з них слугували пристановиськом для всілякого непевного, а то й просто злодійського, розбійного люду, туди часто заникували й деякі спудеї. Там відвага, пила мед, а нахабство — чорну брагу, там перепродували крадене й ділили ще не захоплене, звідти спудеї налітали на купецькі та ремісницькі двори. Пам'ятаю й нині, як обдурив їх, пообіцявши на завтра відкуп, аби тільки відчепитися, приїжджий з Кам'янця купець-єврей і як вистежили його чубаті філософи та богослови, обступили в приїзнім дворі, і як одбивалися купець зі своїми хурщиками, і як втікали вони потім по дахах будинків, і один хурщик зірвався з даху і вбився. Тоді в Академії проводили велике дізнання, в яке включилися всі цензори, сеньйори, директори, водили на те дізнання й мене, але я нічого не знав. І був я серед того спудейства білою вороною, і не приймав його злого закону, і знову ж таки терпів вельми, дісталоя на мою долю й клинів, і стусанів. Але потроху і я охмолостався. Колеги-філософи купили мені в складчину кобзу, одразу повіривши, що опаную її. Мислили вони так: кому потрібна тонкоголоса скрипочка, а на рокіт кобзи сходиться всілякий базарний люд, на той рокіт і в селі в суворого господаря зірветься скупа сльоза, а з нею бризнуть в карнавку два-три шаги, та й просто кобза — то струмент чоловічий, козацький, а ти ж,

Іване, козацького роду! То таки правда, почав перебирати струни кобзи, почав випробовувати її на всі строї, і сподобалася вона мені, і вже я бринькав залюбки, одначе на базар з нею не ходив, і врешті на мене махнули рукою.

Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегіантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого відданого науці, розмовляли між собою і грецькою, і латинською, і єврейською, і французькою, ширмували Арістотелеви ми словами, і грали сповнені високого смислу комедії та трагедії, і влаштовували прилюдні диспути, на які сходилося багато киян, а також приїжджих людей. І влаштовували разом з міщанами пишні та веселі свята, — на Великдень, на Маковія та Спаса, — здебільшого в урочищі Глибочиця, й приходили туди дівчата у вінках та стрічках, ладненьких сап'яновим чобітках, статечні поважні значкові товариші, купецька молодь у заморських капелюхах, панянки в дорогих кунтушах; грали там музики й співали хори, одного разу і я зіграв на бандурі кілька пісень статечним козакам.

Тодішні київські академісти жили бідно, бо, на відміну від часів нинішніх, там навчались діти й людей нестаткових. Як і всі інші бурси, київська являла собою страхітливе видовище Старші бурсаки спали на полу та на лавах, малеча

копошилася в соломі під полом та в підпіччі, чавила блощиць, котрі лізли зі шпарин по стінах.

На Різдво та інші храмові свята бурсаки ходили зі звіздою та вертепом чи й просто на апетиції — просити по дворах, і, як я вже казав, примушували й мене ходити з ними, бо ж мав тонкий голос, але я здебільшого того унікав. Я любив церковний спів, а якщо й співав поза церквою, то тільки нишком, на самоті. Світського співу соромився зовсім. За те мене брали на висміхи бурсаки, вони казали, що з моїм жалібним голосом можна приносити повні торби. Я їм на те нічого не одказував, а сам думав, що обманювати людей гріх, навіть жалібним голосом, адже не маю такої скорботи, за яку попросив би в людей співчуття, скорбота поєднується з молитвою, а молитися все—гріх.

Та й все-таки я не злидарював, хоч мій батько й намагався тримати мене в строгості, в тілі чорному, одначе посилки з дому отримував, і не тільки на свята, — їх нишком передавала мати. Вона й приїздила до мене частіше за батька і обливала мою голівку слізьми, а я дивувався, чому вона плаче. Адже матінка хоч і далеко, але завсігди в серці моєму, а тут зі мною і Арістотель, і Тацит, і святі апостоли, і преподобні печорські Еразм та Лаврентій.

Якось, приїхавши, прийшла вона просто до нашої церкви. Я стояв на хорах і побачив матінку, і знеслася моя душа понад хори, і залився я солов'єм, моя душа облилася слізьми й затріумфувала. Таке зі мною траплялось не раз. І почула мій спів матінка, й заплакала, і запишалася. А я сказав їй, що мені тут добре, що світло розуму вливається в світло моєї віри, я знаю всі діяння апостолів і захищу себе та її святою молитвою.

Не захистив.

...За два тижні до того рокованого дня, на другий день Великодня, ходив я з хором у двір київського війта, ми співали «Да воскресне Бог», і дали нам гостинців чимало, усім співакам, а реєнту три копи грошей, ми їли святковий обід, і хлопці почали вимагати в реєнта всім грошей по шагу, й реєнт розлютився, почав шмагати різками всіх підряд, і хористи збунтувалися, побили реєнта, і, поки старші бурсаки його товкли, молодші били в обідній дзвін. Не минути б усім нам великої кари, але того вечора з'явилася на заході комета, своїм вогняним ядром і роздвоєним хвостом перелякала всіх мирян, за нею в Академії забули про бунт хористів, комета з'являлася в сутінки і висіла над землею червоною мітлою. В Академії комети не боялися, ми знали від професорів, що то небесне тіло, хлопці веселилися, а на мене найшла туга-безпричинна, і тоді увійшов дячок-наглядач,

подивився на мене й мовив: «Він уже знає? Хто це йому сказав, що його мати при смерті і кличе його до смертної постелі?» Ніхто мені того не казав, моя душа сама відгадала лихо. І потім не раз мені мої нещастя віщувало серце.

...Отож за батьковим велінням я опинився в услужі в пана чернігівського полковника. Треба сказати, що до цього знав його мало. Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні, покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався мені надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався ним перед іншими бурсаками. Таким видавався мені завжди, зблизька ж я його майже не знав, він жив за Черніговом, над річкою Стрижнем, я ж мешкав неподалік від семінарії в домі купчика Крячка, зрідка навідуючись до дядини в гості. Але пана полковника бачив дуже рідко, а потім почав уникати зовсім, до того призвів один випадок. Той випадок зруйнував у моїй уяві образ, який склався в думках, — людини мужньої, валечної, але й справедливої та милосердної.

Було це восени, в хляпавицю. Я ніс до чоботаря полагодити свої новенькі чоботи, які

чомусь полізли по рантах, біг стежечкою попід будинками й трохи не наштовхнувся на зігнуту спину козачка, що дріботів по стежці з шапкою в руках. Він аж заплітався ногами, схлипував, шанобливо кланявся широкій спині в оксамиті і дзигорів жалібним голосом: «Нехай я почорнію, як земля, пане полковнику, якщо кажу неправду», — «Ти мені хоч гризи її — не повірю», — прогуділо спереду. Козачок зашпортнувся, далі пішов повільно, вирівняв крок, тільки руки — в одній тримав шапку — обвисли вздовж тіла: «Що ж мені робити тепер?» Полковник не зупинився, навіть не оглянувся. «Візьми мотузок і повіся», — відказав рівним голосом. Мене струсив дріж. Я зупинився і впустив під ноги чоботи. Далі підняв їх і пішов назад. Нікого не помічав, навіть не привітав поклоном зустрічного ієромонаха, і той осудливо похитав головою. Страшні слова горіли в мені. Потім довго не міг вийняти їх із своєї пам'яті. Я осудив полковника, адже немає в світі більшого гріха, як відмовити іншій людині в праві на життя. Що б він, той козачок, не зробив. Він має таке ж право жити, як і пан полковник. Бог є любов. Любов є віра. Вона — в серці людському. В серці пана полковника немає ні того, ні іншого, й через те не хочу більше нічого про нього знати, не хочу його бачити. Всі його діяння, всі його подвиги — не в ім'я любові.

Той спомин жив у моїй пам'яті, і я не міг його прогнати. Хоч щось і почало мінятися в мені в ставленні до полковника, Він не послав мене у військо, поки що я жив у його домі над Стрижнем, виконував такі-сякі доручення, здебільшого домашні, й навіть у полковій канцелярії не бував, хоч знедавна і почав туди заникувати з доброї волі. І кілька разів полковник погмонів зі мною, й, що найдавніше, не зверхньо, а як з рівним, розпитував про нинішню Академію, про навчателів, а також які книги я читаю, що знаю з них. Щоправда, своїх міркувань майже не висловлював.

Отож жилося мені некепсько, одначе небавом старший Судима довідався, що його син, себто я, не найдується у військовій сторожі на ляхівським порубіжжі, не печеться під сонцем в охороні обозів, навіть не літає на драбанті — вогненному жеребцеві в полковниковому почті, а ошивається в чернігівській полковій канцелярії. Але Полуботок остудив його жар.

— Не одразу, Іване, не одразу... Пильно я приглянувся до сина твого. Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце... Ще й стражденне... Таке вже є.

— Та на чорта мені його ніжна душа. Дівка він, чи козак? Ох, покарав мене Господь, і не знаю за віщо. Прогледів я.

Розмова велася в моїй присутності, вони зовсім не зважали на мене, мовби я був сухим пеньком або опудалом городнім.

— Не кажи... Чуле серце, — отже, справедливий, совістливий. Нехай спочатку через папери погуляє по бойному полі. Так би мовити, звикне до слів отих: армата, похід, обоз військовий... Як ти кажеш, в почт мій — хоч немає в мене ніякого почту, — у їздки всілякі я його незабаром почну брати. Він ще... ну, просто мало що тямить у справах житейських. Збалували ви його з моєю сестрою... Одинак...

— А як не звикне? — хрипко запитав Судима.

— Що ж, Іване... Так і буде. Не всім шаблею махати... Я тобі потім скажу... Напевно скажу...

— А що ж він тоді робитиме? Прошу тебе, Павле, навчай його справи бойної. Хто краще, аніж ти, знає її, — полестив хитро. — Й того... Тримай його, сучого сина, в шорах, тримай...

— В шорах не в шорах, але потачки йому не буде. І, може, таки вийдемо в козаки. Правда, Іване? — це вже до мене.

Я мовчав.

* * *

...Чомусь хрипіла на моїй скрипці басова струна. Я почав шукати їй строю, і саме тоді на

ганок вийшов пан полковник Полуботок, позіхнув і сів на лаву.

Був це статечний, повновидий, міцної високої статури чоловік п'ятдесяти семи літ, зодягнений у білу полотняну, підшиту на плечах шовком сорочку та голубі шаровари. Він вийняв з глибокої кишені люльку й почав шукати кресало. Воно кудись запропало, трут у срібній трубочці був, а кресала не було. Полуботок вийняв кiset, перстень з печаткою, кілька срібних монет, все це поклав на столик перед собою.

Зненацька на вулиці пролунав тупіт, понад тином прокотилася шапка з зеленим шликком, почулося тпрукання, і в дворі з вузлом у руці з'явився козак у жаркому, з опушкою, жупані; витираючи рукавом піт, він зійшов по сходах на ганок, поставив вузол на стіл, розв'язав кінці пишної квітчастої хустки, з якої, неначе лебідь з піни, випірнув срібний глечик з накривкою. Козак облизав великі, як вареники, пересохлі губи й прогув:

— Пан гетьман прислав з узваром. Віншує й запитує про здоров'я.

Полуботок мовчав, вперто шукав кресало, — він міг піти й припалити люльку від вогню в печі, бо ж саме топилося, не йшов, — і козак враз гмукнув чи хоркнув з переляку — половину

гетьманових слів розтрусив по дорозі й згадав аж тепер:

— Узвар з медом!

З медом, отже, гетьман запрошує на обід. Полуботок і далі нічого не казав, і козак нагадав:

— Його милість запитує вашмосці про здоров'я. Полуботок поклав на стіл люльку, взяв з купки срібних талярів один, великими і вказівними пальцями обох рук скрутив його, подав козакові.

Той узяв таляр, здивовано вертів у пучках:

— Його милість запитує вашмосці...

У цю мить скрикнули присінкові двері, на ганок вийшла молода дівчина з розпущеною русою косою — Оленка, Полуботкова наймолодша (дві інші давно заміжні, два сини поодружувані), батькова пестунка, примружилася на сонце, неначе кицька, побачила коштовний глечик, підняла покришку.

— Як гарно пахне!

Взяла глечик і почала пити.

— Узвар від гетьмана! — значуще мовив Полуботок. — З медом!

— Я ж бо чую, що смачний. Так пити захотілося... Ох і смачний. — Оленка поставила глечик на стіл.

Полуботок ледь-ледь повів на неї оком, хотів насварити, але враз подобрів очима, всміхнувся.

— Піди хоч косу заплети.

Оленка й далі стояла на ганку, в тонкій білій сорочці, тонкій запасці, боса, сонце вицілювало дрібненьке муратиння довкола кирпатенького носика.

Козак переступав важкими чобітьми:

— Його милість запитує вашмосці...

— Я відповів, йди.

Козак повільно зійшов з ганку. Брів через двір, обмітав високим споришем пилюку з чобіт, здивовано ніс поперед себе в долоні скручений в трубку таляр.

Його рот був широко розтулений.

— Що я скажу його милості?..

Охрім, котрий бачив і чув усе, кинув через плече:

— Дурний ти, як попова кобила. Та ж здоровий пан полковник, якщо такого таляра скрутив у дудочку. Спробуй-но розкрути.

Козак справді спробував розкрутити таляр, але в нього нічого не вийшло, похитав головою й пішов. Я реготівся.

Полковник врешті знайшов кресало і викресав вогню. Перший ковток диму від учора — неймовірна насолода, аж голова ледь-ледь медяється, аж пощіпує в грудях, другий — вже не такий, третій — звичайний.

Полуботок узяв однією рукою глечик, довго пив узвар.

— Смачний, гемонський, правда твоя, дочко. З чого вони його варять? Кухар у нього німецький. — Витер чепурні, опущені вниз вуса.

Оленка дивилася згори вниз на батька, на його круглу, з невеликими вухами, густим чубом, в якому посередині почала пробиватися лисина, голову й раптом нагнулася та поцілувала її.

Полуботок на мить розгубився, вдавано нахмурих неширокі, густі дугасті брови.

— Розходилася, куріпка. — І підвівся. — Йдіть, діти, чепуріться, прибирайтеся, їдемо до гетьмана в гостину.

— Всі? — здивувалася Оленка.

— Узвар з медом — отже, всі. Чи ти не хочеш побачити Уляну?

— Ой, хочу, — сплеснула в долоні Оленка. — Може, я ще встигну змити голову...

— Встигнеш, — сказав Полуботок. — Одягни й ти, Іване, козацького кунтуша, скинь цю халамиду. Вподобав ти її...

— Та ж зручна.

* * *

...Глухів — місто надзвичайно гарне, іноземні мандрівники кажуть, що воно набагато гарніше за Київ, у ньому багато церков та будинків, які милують око своєю довершеністю. Стоїть воно на

пагорбі над річкою Есмань, обваловане й оточене палісадом, все вкупочці, ніби грудки ластів'ячого гнізда, отожд і їхати в ньому, власне, нікуди, але регула велить їхати, а не йти.

Оленка, в білоносовому штофному кунтуші, в запасці з світлого штофу, з королевим цвітом у косах, пурхнула в ридван. Полуботок і я посідали на коні. Полковник був у святковому строї — в жупані з рясними гудзиками, підперезаний дорогим поясом, на плечах — накидка, застібнута біля горла застібкою в камені, я — в новенькому кунтуші, котрий повідстовбурчувався на плечах, ще й не застібався на всі застібки, полковник не стримався й зауважив:

— Ти ніби стягнув його з когось...

Я зніжковів, густо почервонів.

Біля гетьманського двору — довга конов'язь, до якої коней в'яжуть по чину: до кілець позолочених, срібних, мідних та залізних. Полковник прив'язав свого сірого, в яблуках, румака до кільця позолоченого, я — до мідного.

На цій конов'язі й закінчувалася подібність мешкання Скоропадського до мешкань усіх інших, знаних на Україні, гетьманів. Усі дотеперішні гетьмани — Дорошенко, Многогрішний, Самойлович, Мазепа — жили в палацах, у палатах, гетьманський двір Скоропадського дивував усіх, хто вперше його бачив.

Стояв він біля церкви Миколи Чудотворця й був з усіх боків обгороджений високим парканом, ворота хоч і брусові, а також прості, з хвірткою. На подвір'ї — кілька критих гонтом хат, в кожній по одній або по дві кімнати з підлогою дерев'яною або цегляною, а то й без підлоги, печі кахляні — білі, зелені або кольорові, при світлицях сіни рублені, в світлицях — столи липові, лави соснові, вікна червоні, скла врамловського, з віконницями. В одній із хат — канцелярія та вітальня, де гетьман приймає відвідувачів та гостей, у ній стіни оббиті сукном і піч полив'яна.

Будинок гетьманші — окремо, й ще будинок для гостей — цілий хутір, в самому кінці двору — дві хати чорні, для челяді, й погріб дубовий з залізним шандалом на ланцюзі, і пекарня, й льодовня, і довга-предовга комора, і колодязь під дашком з колесом, обкованим залізом. А ще далі, за тином — хліви й конюшні, там стояли ридвани ковані, біля них походжали кучери в синіх жупанах. Біля кожного будинку — нужник з дощок, критий драпкою, від гетьманової та гетьманшиної світлиць до нужників вели криті переходи. Потім мені пояснили, що будівлі дерев'яні, бо місця тут низинні, холодні, а гетьман хворіє на застудні хвороби, любить тепло та сільський затишок. Справді, на подвір'ї можна було знайти чимало затишних куточків, скрізь по двору росли чепурні

яблуньки або обстрижені в кружок невеликі липи й надили очі квітники: які тільки квіти не буяли на тих грядках, у які химерії не спліталися, гетьманша любила водити поміж грядок гостей, розказувала й пишалася, прикладаючи до губів рожеву шовкову хусточку. Гетьман, огрядний, довговидий, старий, лисий на півголови, не любив суєти, поспіху, не любив, коли до нього йшли з справами, він любив смачні узвари та тиху бесіду про дива світу, любив посидіти за широким столом у світлиці, з якої вигнано мух і віконниці трохи причинені. Лиха й напасті рідного краю боліли йому, але він вельми боявся підступів, доносів, на це подвір'я було нелегко потрапити.

Я розглядав усі ці будівлі, неначе збирався купити якусь із них. Цікавість — то головна сутність мого єства, через неї часто вскакую в халепи, з яких вибираюся осоромлений, з пом'ятою душею. Я — самітник, моя душа здебільшого оповита смутком, і крізь той смуток вона дивиться на світ. Тяжко пережив смерть матері, так тяжко, що по тому світ мовби одмінився для мене. Мати помирала двічі й обидва рази кликала мене до смертного ложа, її передсмертне веління виконували. Перший раз я приїхав, і матері полегшало, вернувся в Академію, а за місяць мене знову покликано. Я вперше бачив, як помирає людина, до того ж це була найдорожча мені

людина, вона одна розуміла мене, вчила молитов, вчила бачити в Богові не тільки найвищу силу, а й порадника, вірного друга, не штовхала, як батько, на дороги трудні, мирські, а вказувала дорогу до Бога. Тільки з ним, а не з батьком, нині раджуся. Водночас побачив, якою мізерією є людське життя і як може принизити людину смерть. Мати хворіла кілька місяців, зовсім не вставала з ліжка, схудла на скіпку. Останній час мати приймала їжу тільки, коли годував її я сам, ковтала через силу, жаліючи мене, — я плакав, просив її, — і потім сказала, що їй знову полегшало, і я повірив, поїхав у Київ, а то вона не хотіла, аби бачив, як вона помиратиме. Мене вернули з дороги вже до мертвої матері.

* * *

...Був четвер, планета Меркурій, трагічна планета, догорала свіча в хлібові, на лаві зітхали родичі, а мати лежала з вигостреним обличчям (тут і вже десь далеко-далеко), розквитавшись з світом. У хаті стояла задуха, якась особлива, яка буває тільки там, де лежить мрець. Потім матір поклали на стіл, я поривався до неї і чомусь боявся її, боявся сісти на лаві, де вона щойно лежала, боявся не матері, а самої смерті, яка, здавалося, могла навіть через віддалений дотик перейти на мене.

Тоді вийшов у широкий, оступлений хлівами, конюшнями, коморами, клунями. двір, а далі в сад. Цвіли в місячному сяйві мертвим цвітом сливи, шуміли млинові колеса на греблі, витьохкував у березі соловей, і десь співали дівчата. І пронизав серце той спів, стислося воно з болю й туги, в ту тугу вп'ялася ще якась інша, нез'ясненна; світ такий великий, такий гарний, тривожний, кличний, вабливий і лячний, жорстокий, минуший. Що збувається в ньому? І що не збувається? Не збувається нічого? А соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий. І мені так защеміло серце, що вже не чув ні шуму млинових коліс, ні солов'їв, тільки дивовижну сумну мелодію в собі. Сльози капотіли з очей, і туманився виднокіл, не було в тих сльозах скарги на Бога — Вітець Небесний вже двічі зберіг мені життя — один раз, коли хворів на гарячку, а другий, коли погнався за вовком, який тягнув порося, я думав, що то пес, і проганяв його лозиною, й таки прогнав, потім розповів матері, а мати поблідла й сказала: «Боже милосердя пролилося на тебе, І були скорбота по матері й нез'ясненна тривога, і було мимовільне запитання, що таке життя».

Ховали матір у п'ятницю, під дощем, і в усіх обличчя світилися прикованою радістю — зима була малосніжна, дощ чекали давно. А я дивився на їхні обличчя й ненавидів усіх.

З батьком порозуміння не знайшов. Може б, і знайшов, але батько женився вдруге, і мачуха, як більшість мачух у світі, зненавиділа мене, бо ж прагнула, аби всі добра Сулимів перейшли до її дітей. А старший, та ще набагато, син від першої дружини — то загроза немала. Вона не спробувала й на крок наблизити мене до себе, підглядала за мною, нацьковувала на мене батька, й через те я волів не приїздити додому.

На перших роках навчання в Академії був у мене товариш, такий самий, як і я, несміливий, ніяковий хлопчик, ми міцно потоваришували, усамітнювалися від інших спудеїв, розігрували вдвох сценки з Святого письма, з творів древніх авторів, розуміли один одного з позирку, з покиву пальця, але зненацька той товариш, Миколка, захворів на сухоти, і його забрали додому. Я не знаю й понині, чи він живий. Мабуть, помер.

Отже, ще не сягнувши дорослого віку, зазнав тяжких втрат, спізнав через мачуху, через товаришів-спудеїв жорстокостей світу й жив самітником, поклавши раз і назавжди триматися подалі од всіх його ваб і несправедливостей. Любив захитися в кропив'яну шалину й награвати самому собі на скрипочці або ж, заплющивши очі, мріяти про те, що вичитав з книг, а також щиро та віддано молитися Богу. Слугував йому духом своїм, розумом своїм, і Бог змінив мені матір і товаришів

та приятелів. Проймали сумніви, що черпав силу для віри в книгах, в Святому письмі ж сказано, що віра— в серці, а не в словах; кріпка вірою людини може бути й неграмотною. Але я впевняв себе, що набагато краще, коли вона вірить світлом розуму, а не мерехтінням тьми. Світло розуму вливається в світло віри, я знав усі діяння апостолів та багатьох святих і свідомо наслідував їх. І позасвідоме наслідував матір, добру, покірну Богові, сердобольну, задуману та запечалену. Вона завжди щось наспівувала, але чомусь співала тільки сумних пісень. Поралася по господарству (батько тоді був тільки сотником, та й не любила мати сидіти, склавши руки, до праці ж звична, саме на її дитинство, на дівоцтво припали найтяжчі роки Полуботків по Мазепиних факціях на них), я тупцяв біля неї, на вулицю майже на ходив, од неї перейнявся спочутливістю до покаліченої пташки, зламаної галузки, від неї в мені сумний спів та щира молитва.

* * *

...Гостей зустрічав управитель — господар двору регіментського, розводив по хатах: старшин — до гетьманської, білу челядь — до хати гетьманші, молодь — у дальній кут двору до хати гостьової, перед якою білів свіжотесаний поміст

для танців. Гостей прибуло чималенько — генеральний осавул Іван Судима, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний писар Семен Савич, генеральний бунчужний Яків Лизогуб, київський полковник Антін Танський, миргородський — Данило Апостол, глухівський сотник Мануйлович, багаті глухівські пани Пироцький та Богаєвський, кілька значкових та кілька бунчукових товарищів — майже всі з родинами. В дворі стояли гомін, пересміхи, перегуки.

Парубки та дівчата стовпилися довкола новенького помосту, там витинали цимбали, скрипка та два бубни. Один з них дудонів, а другий тьохкав брязкальцями, а тоді починали дудоніти обидва. Однач, парубки та дівчата чомусь не йшли до танцю. Крутилося тільки дві чи три пари, та й то мляво, мовби знехотя. Чи то не обсвійчилися, не перезнайомилися, чи то ніяковіли — все-таки гетьманський двір. Оленка кудись запропала, окрім неї, я тут не знав нікого, танцювати не вмів; потинявшись трохи поза спинами, підійшов до хати, в якій обсілася старшина, сів на призьбі. Вікна в хаті були повідчинювані, ото ж я чув усе, про що там гомоніли.

Старшини спочатку вели мову про справи господарські: про недавній ярмарок, на якому цигани вкрали аж дванадцятро коней, про сінокіс,

побідкалися на сушу, глухівський сотник Мануйлович мовив, що суша неспроста, треба б пошукати відьми, це вона зашила жабі рота й зашила дощі, у нього вже є на приміті одна молодиця, кілька чоловік підтримали його, але Полуботок кинув коротко «Суєвір'я» і всі вмовкли, перевели розмову на інше.

Савич, Полуботків шуряк, розумний і хитрий, як майже всі писарі, тільки надміру балакучий, оповів про недавню поїздку до Києва й сказав, що, як на його око, при нинішньому оскуднінні Київ якось мовби злиняв, особливо монастирі, надто Межигірський, у якому доживають віку запорозькі діди. Старість тих дідів і калік гірка, Запорожжя, яке утримувало їх своїм коштом, поруйноване, а козацькі державці бояться давати гроші, оскільки на січовиків упав гнів монарший, упав та й учавив у прах земний. Біля самого монастиря став на постій полк московський і чинить ченцям усілякі шкоди.

— І зі Скальського монастиря також приїхали ченці, просять слухної детермінації, щоб їм повернули ґрунти, які забрав за Ворсклою майор Греков, — оповідав Савич. — Ускаржилися вони до бригадира в Котельву, а той звелів усі копці монастирські знести й покопати нові, собі землю забрав. І сагу, й півбайрака, купленого ченцями в лукинських жителів. А на тому тижні отримав я реляцію про постій на Україні ще двох полків

драгунських новим чином — ротами, порціями і раціями.

Про постій вже знали всі.

— А що ти одписав київським ченцям? — запитав хтось лінивим голосом.

— А ось що. — Зашелестіло, либонь, писар дістав складеного аркуша й прочитав, аби старшина перейнялася чернечими бідами і водночас помилувалася ладом письма.

«Ясний у Бозі преосвященний мосце отче митрополите Київський і Галицький, архіпастиру милостивий, в духу святому отче й добродію. Пан вїйт київський, будучи тут, у Глухові, повідав нам, що по всіх труднощах, які од військ великоруських місту Києву, усім без винятку громадянам тамошнім, навіть чорноризцям, чиняться, за єдину відраду милість вашого преосвященства маючи, жалібно ускаржився, що особливо слизько стало жити ченцям межигірським, солдати грабують їх на дорогах, не пускають у пущі, забирають собі дрова в лісі рубанії, витравлюють монастирські сінокоси кіньми своїми, ото ж жалосні будьте, ваше високе в Бозі превелебство, й содійте милість та одведіть руки злії».

Хтось буркнув з кутка, я наледве розчув:

— Ускаржився заєць зайцеві. Що той митрополит може вдіяти? Йому самому хвоста

колодою прищемили. Написав би хоч київському губернатору.

— Уже писав, — ображено відказав Савич.

— Матимемо лихо з цим новим постоем, — обіззався хтось лінкувато. — Розорять вщент край наш, пооб'їдають усіх до п'ят.

— У моєму колишньому полку в селі Лісківцях п'яний драгунський капітан з денщиком не втрапили додому й почали грюкати в хату до писаря, — розповідав Савич. — Писар їх не впустив, капітан видобув шпагу, денщик — палаша, і почали штрикати в двері, а далі розбили вікно й влізли до хати. Писар ухопив лопату, що нею хліб у піч садовлять, шелехнув капітана, а денщик утік, покликав солдатів, драгунів, почали вони добувати хату. Писар довго одбивався, а далі бачить, що непереливки, дітей і жінку запхав на горище й сам туди виліз, і драбину за собою втягнув. Тільки тим і врятувався. А солдати забрали сало і все чисто з скрині, побили посуд...

— Будемо мовчати, поб'ють голови.

Я впізнав голос Полуботка.

— Писар з драгунами потім «учинили віру» — оповідав далі Савич. — Драгуни поклялися на іконі, що не були в хаті, а писар, що нікого не бачив і ніхто на нього не нападав. Він бо теж боїться: спробуй доведи, що не він, а вони напали перші. Їх багато... Й судитиме військовий суд.

— Дожилися, козаки, — густий, басовитий голос — Чужі суди нас судять.

— Ніхто нас не судить... Завели, неначе над покійником. Ми що, на похорони зібралися?

Я здогадався, що то промовляє гетьман. У голосі гнів, але не вгадати, на кого гнівається йогомосць — на старшин чи на драгунів.

— Чого заснув, кобзарю? Вшквар... Розвесели... Може, склав чи почув якусь нову?..

Загули бунти, жалібно задзвеніли приструнки, раз і вдруге, дужим голосом кобзар повів пісню:

Пожурились, милі браття,
Що на ногах кайдани:
Ой тепер-но ми, милі браття,
На вік вишній пропали.
Ой бери, пане, зброю й жупана,
Ще й коня вороного,
Тільки не бери в невольську
Козака молодого...

— Оце розвеселив! Кобзарі пішли... Скиглії... Йди пріч... Під церкву.

Кобзар вийшов з хати, бандуру, неначе мертву гуску, ніс у правій руці. На його обличчі—страх, — гетьманський гнів не абищиця, але й іскорки вдоволення в очах. Либонь, вдоволення було більшим, аніж страх. Саме так я подумав. Людина

— се міра. Міра багатства, страху, радості, підлоти, помсти, совісті. І все те в ній переколочене, перебовтане. Одного тіль-тіль, іншого багато. Часом людина може прожити життя і не знати, чого в ній більше. По-справжньому все проявляється в найбільшому щасті або в найбільшому горі.

Кобзар ішов важко, голова хилилась нижче й нижче. Почав перемагати страх.

У хаті — неприємна мовчанка. І враз чийсь догідливий голос:

— Викуримо по люльці, панове.

Перший, як і годиться, вийшов гетьман: сива, з величезною жовтою лисиною голова похилена, вуса відвисли, на обличчі все ще сліди вдаваного чи справжнього гніву.

Я перейшов на іншу призьбу, за причілок. Причілкове вікно також прочинене, з хати знову долітав гомін, тепер вже притишений. Голоси молоді.

— ...Наш гетьман чоловік сумирний і добрий, за Україну стояти не вміє, хто не нападе, всі деруть... Нам би гетьманом чернігівського полковника, не так би він за Україну став і москалям її розоряти не дав. В його полку москалі волі не мають.

— Стати б усім сукупно... Вигострити шаблі... Тільки цей голос і упізнав. Він належав молодому Маркевичу, сину лубенського

полковника Андрія Маркевича, рідного брата гетьманші. Йому всього лиш двадцять три роки, він один сидів серед поважних старшин, його батько найдовався в поході Дербентському, лишив на уряд сина, хоч проти того й повставала полкова старшина. Я пам'ятав Якова по Академії, одначе він старший від мене, скінчив її торік.

— Ет, розпотякалися... Всі сміливі за столом біля мисок. Полуботок — козак доброго клича. Але мають, мають москалі волю і в Чернігівському полку. Й донощики мають волю. Втямили?

— Чого б то не втямити... Жартуємо ж...

Либонь, до хати зайшов хтось з генеральних старшин. А я підвівся й пішов стежечкою через палісадник. Заздрив Якову Маркевичу, його сміливості, але... й осуджував його, хоч розумів далеко не все, про що говорилося в хаті.

Переді мною розкривалося щось таке, куди навіть не намагався протиснутися думкою. Жив у іншому світі: де скрипка, де книги, де дрібні пригоди й велике нещастя, смерть моєї матері, але було й ще щось зовсім інше, лячне і неясне й чимось манливе, як спалах блискавки, як вогники на болоті, як голос з ночі, який лякає та кличе. Мабуть, саме воно й було справжнім, а все інше — то тільки порох буття. А з іншого боку — нащо воно мені, чому має мене вабити, що воно може мені дати, саме мені...

Знаю, всяка влада від Бога, намісником Господа на землі цар і його ведіння повинні виконувати всі. Цьому нас навчали наші професори, про це не раз казав у своїх божественних проповідях наш ректор Феофан Прокопович, наймудріша людина, яку мені доводилося бачити. Без царя ми б всі погинули, нас би підім'яли й понищили чужоземні народи, без царя ми не дали б собі ладу. Він єдиний думає й піклується про нас, як про своїх дітей. Так прорікав Феофан Прокопович, світоч вченості нашої, наш найбільший мудрець.

Повірити в нині почуте було важко. Та й чому воно має мене обходити? В мене є мої книги, є скрипка. І є бандура. Найліпше ж викинути все те з голови.

Я пішов на вереск музик, до помосту. І не впізнав його. Там чинилось щось несусвітенне. Вітер, вихор, заметіль... Танцювали майже всі парубки та дівчата. Танцювали в кружок. А посередині вертілася, крутилася, вибивала дрібушечки дівчина. Молодесенька-молодесенька і струнка, як тополька. Личко розчервонілося, очі горіли, дві чорні-чорнющі коси літали довкруги неї, не здаватися. А жовті сап'янці стукотіли, й витьохкували під ними мостини, й повискувала скрипка, бубни вже не бубоніли, не дуданіли, а ахкали і заливчате сміялися брязкальцями. В ту

мить у коло до дівчини влетів ще один танцюрист — Яків Маркевич, і закрутився, завертівся довкола дівчиці. Чоботи в Якова з подзвоном — з срібними дзвінками, врізаними в закаблуки, — дорога, з кабарги, шапка збита на потилицю. А дівчина летіла, й одіж не встигала за нею, оголюючи білі смужки ніжок над чобітьми, руки її були граційно розкинуті, здавалося, вони пливуть у повітрі самі по собі. Музиканти закінчували зорьку й одразу переходили до катеринки, від катеринки до закаблуків, від закаблуків до жидівського триндика, якого танцювали з вихилясами, жартівливо.

За кілька кроків від себе я побачив дорідну, немолоду, але ще не зовсім зів'ялу красиву жінку в дорогому парчевому кораблику, зі складеними на грудях руками. Вона посміхалася гордовито й зачудовано. Гетьманша! Анастасія Марківна. Її знає в Глухові старе й мале. Як знають і те, що вона управляє гетьманом й почасти всім гетьманством. Милувала очима дочку, милувала племінника, пестунця, який і жив при гетьманським дворі і якому вже виклопотала в гетьмана село Сварків біля Глухова, «вбачаючи знатного військового товариша Якова Маркевича до послуг військових здібності й надалі до оних його заохочуючи». Так було написано в гетьманському універсалі.

Бубнярі вдарили наостанку так, що затремтіло листя на молоденькій яблуньці, й попадали в траву

— удавано чи насправді показуючи, що танцюристи вморили їх до знемоги. Парубки та дівчата, захекані, витирали піт шовковими хусточками, сходили з помосту. Яків та чорнява дівчина стояли посеред помосту, там, де їх застав кінець танцю. Я згадав Яковові слова про «вигострені шаблі» й уважно подивився на нього.

Яків чимось нагадав мені нашого вчителя риторики грека Гістія. Кругле обличчя, чепурні вусики, невисока міцна постава, й навіть волосся, витке, густе, коли знімав шапку, воно розсипалося кучерями на всі боки. Очі у Якова великі, імлісті, либонь тільки в очах і відбилася порода Маркевичів. Батько Якова, Андрій Маркевич, лубенський полковник, козак валечний, увесь час у походах та походах, огрубілий, засмаглий, дужче схожий на сільського дядька, аніж на свого батька — прилуцького гендляря і купця Марка, сина Аврамового, який орендував у Прилуках млини та горілчаний промисел. Єврейської крові в ньому — дещиця, Марк Аврамович Маркевич, вихрестившись, одружився на дочці багатого міщанина Копієнка, мав трьох синів і п'ять дочок, писаних красунь, тільки подивитися на яких з'їжджалися парубки з усього полку й розхапали їх собі в жони: одну син стародубського полковника, другу моровський сотник, ще одну журавський протопіп, найкрасивішу ж, Настю, посватав

генеральний бунчужний Костянтин Голуб, а коли він помер, на ній одружився нинішній гетьман, на той час також удівець, старший від Насті на двадцять п'ять літ. Гетьман дав тестю двоє багатих сіл у Прилуцькому полку, Малу та Велику Дівиці, і той доживав віку на Приудайї, немов у раю. Настя Марковичева мала по Голубу свій чималий статок, яким пишалася, і мала круту вдачу, одразу взяла гетьмана в шори, отож, гомоніли люди, що Настя носить штани, а Скоропадський спідницю.

Яків чомусь не впізнавав мене, а може, не впізнавав справді — де йому було впізнати шмаркатога хлопчиська, він тоді вже був філософом, далі богословом. Батьки приїздили до нього на всі свята, привозили повні сакви наїдків, а також гостинці професорам і навіть самому ректору Феофану, — Яків був його улюбленцем, не знаю, чому він не пішов слідами свого вчителя на вчені Олімпи. Я не вагався б і миті. Для нього ж світське козацьке життя, либонь, мало більші ваби, воно вже справджується наказним полковництвом у двадцять три роки.

Але я ненадовго зупинив на ньому погляд, перевів його на дівчину. Стояла задихана, руки притисла до грудей, ледь-ледь усміхалася. В очах — бистрінь, немов ще й досі летіла в танку, крізь напіввідтулені губи було видно невеликі міцні зубки. Її личко було мовби намальоване одним

непомильним помахом пензля, воно не округле, а трохи продовгувате, ніжне, ніжності додавала чорна цятка родимки над верхньою губою, але й вольове: ніс— прямий, рівний, і рівне, пряме підборіддя, брови чорні як смола, і довгі чорні вії, вона чимось нагадала мені єгипетську царицю — я бачив такі малюнки в давніх книгах. Надто коли сходила з помосту, ледь приплющила очі, й тінь від повік упала на щоки, ступала гордовито, груденята несла так, що кожен, навіть я, розуміли, що то таки цінність.

«Боже, — подумав я, — яка неземна і в той же час земна краса». Мені здалося, дівчина йде до мене, і я обімлів. Одначе в ту мить вона ступила вбік, і я побачив, що вона йде до Оленки, котрої чомусь не помітив. І зблиснула в моїй голові іскорка, і я зрозумів, хто ця дівчина — Уляна гетьманівна, чи, як її називає Оленка, Уляся. І відмітив схожість з гетьманшею, одначе невелику. Анастасія Марківна підійшла до Якова і, наче маленького, підвела його до Оленки та Уляни. Яків ішов нітрохи не соромлячись, хоч його вели, неначе хлопчика. За хвилину вже лунав його дзвінкий сміх. Я ще не знав, що ми приїхали до Глухова на оглядини, привезли туди Оленку, що гетьманша забажала поєднати свого пестунця з Полуботківною і гетьман теж схвалив цей намір своєї дружини.

Ще за мить сміялися всі четверо, але я одразу вирізнив Улянин сміх, хоч ніколи раніше не чув його (гетьманівну бачив разів зо два в церкві й чомусь тоді не звернув на неї уваги), був той сміх притамований і проникав мені глибоко-глибоко в рушу. Я відступив за парубоцькі спини й дивився, дивився на неї, як на диво, як на чудотворну ікону. Ні, на ікони я дивився трохи не так, але крихти тієї побожності розсипалися в моїй душі, мені здалося, в обличчі дівчини таїться якась загадковість, як і в обличчях отих єгипетських жінок, які жили хтозна-коли й молилися сонцеві та зорям.

Я не спав майже всю ніч. Чув, як співають дівчата, спочатку замовкли на Родіонівці, а вже потім на Усівці, а на Веригіні, за греблею, співали майже до самого ранку; як витьохкує соловейко, як десь тьявкає, не втихаючи, пес. Заплющував очі й бачив личко з чорною цяткою над верхньою губою та смоляними бровами, довгими віями, бистрінь у очах. Перевертався з боку на бік, навіть розсердився на себе, але прогнати видиво не міг. Не розумів, чого воно вчепилось до мене, що зі мною сталося... Мана, та й годі. Таки мана. Бо знову заплющив очі... й побачив це саме обличчя, повернуте вбік... а тулубом до мене. Тулубом птиці. Птах, завбільшки з людину, впливав з-за наших сулимівських рясних калин і отако, бока, наближався до мене. Птах з жіночою головою й

пташиним тулубом. Я навіть згадав, як називається цей птах — гарпія. Одначе гарпії, вони злі, а ця — добра, усміхнена. Проте мені стало лячно. Птах не махав крильми, вони були наніврозкрилені, пір'я на них і на всьому птахові рясніло пістрявістю, хвіст був невеликий, розпущений, немов у голуба. Птиця з обличчям Уляни наближалась і наближалась, і я вже бачив притінені і глибокі очі. А потім враз довгі повіки змигнули, і дівчина-птах подивилася на мене. Вона не мовила жодного слова, не розтулила вуста й одначе щось промовляла до мене — очима. Та було надзвичайно страшно. І вабливо. Я хотів доторкнутися до дівчини-птаха, але вона повільно, й так само грудьми до мене, відпливла праворуч і зникла за кущами. Змигнув очима й зрозумів, що заснув. А видиво й далі стояло перед моїми очима, я чомусь подумав, що сон — віщий, і мені від цього обличчя не сховатися, не втекти, бо й не хочу втікати.

Настав ранок, зійшло сонце, мій сон подаленів, а обличчя дівчини зі смоляними бровами й чорною цяткою над верхньою губою стояло переді мною вже інакше — живе, веселе, яким бачив його на танцях.

Не пам'ятаю, чи снідав і що робив уранці, отямився вже за Миколаївською церквою, біля паркана, яким огорожена гетьманська садиба. Спам'ятавшись, зрозумів, що хочу побачити ту

дівчину, побачити ще раз і відїхати та забути назавжди. Довго блукав попід парканом, вже хотів піти геть, та враз почув по той бік паркану дівочий голос:

Ой на морі та на тихій воді,
Там плавали білі лебеді...

Я одразу впізнав той голос. Співала вона, Уляна. Співала тужну пісню, проте не тужно, скоріше, навпаки, весело:

...Де не взявся гарний хлопець — на біду,
Та й застрелив лебідочку молоду...
Той голос манив, вабив, я вже не міг піти, не побачивши дівчини.
Розлилася кров червона по морях,
Розсипалось біле пір'я по лугах.

Не знаю, не пам'ятаю, як те сталося, що я, боязкий і сором'язливий, нагледів угорі гілляку, ухопився за неї і виліз на паркан. Тільки хотів поглянути на дівчину краєм ока й зіскочити назад, у провулочок. Але дівчини не побачив. Унизу під мною порозчепірювалися великі густі кущі агрусу, за ними росли якісь деревця з густими підстриженими кронами, вони творили суцільну огорожу. Голос долинав з-за них. Я посунувся

трохи вперед, нагнувся, а що й далі не бачив нічого, посунувся ще, випустив з руки верхню гілку і враз... шелехнув униз. Не встиг злякатися, бо ледве втямив, що сталося. Лежав на траві, моя шапка полетіла під кущ агрусу.

Опам'ятавшись, почав підводитись, простягнув руку, щоб дістати шапку, і в ту мить щось налетіло на мене ззаду. Я смикнувся, рвонувся, повернув голову й заціпенів. Мене тримав за полу медвідь. Так мені здалося спочатку. А вже потім розгледів, що то пес. Велетенський, рудий, головатий, вельми схожий на медведя. Він не гарчав, не кусався, сидів на задніх лапах і тримав мене за полу. А я не міг вирватися, та вже й не намагався — злякався. Шкіра на моїй голові чомусь свербіла, по спині повзли холодні ковзкі гадючки.

Не знаю, скільки мені довелося б сидіти отако, коли б збоку не пролунав владний дівочий голос:

— А це що таке? Тур, пішов геть!

Тур випустив полу моєї свити-кунтуша, винувато дивився на дівчину. Либонь, вона бачила, що я боюся пса, тупнула ногою.

— Тур, додому!

Руда потвора знехотя потрюхикала по доріжці.

— Ти хто такий? — запитала Уляна.

— Я?.. Н-не знаю, — вичавив крізь неслухняні губи.

— Не знаєш, хто ти? А що тут робиш?

— Шапку шукаю.

— Де ж твоя шапка? Як вона тут опинилася?

— Ну... Вітром здуло... Йшов по вулиці. — І враз, не знаю, як те сталося: — Я бачив учора тебе на танцях, хотів побачити ще раз... — Я все ще сидів на землі. Дівчина почала сміятися.

— Ти думав, що я танцюватиму перед тобою? Ой, пробі, не можу... І який же ти кумедний... А як тебе Тур тримав за полу... То он ти чого вбрюхався в чужий сад! А може, ти злодюжка? А чи зарізяка?

Її очі сміялися.

— Який я зарізяка... Шапку шукаю...

— От капосна шапка. Де ж вона?

— Оно за кущем...

— То бери її...

На доріжці за деревами почулося неголосне тупотіння, далі покашлювання. Сміх злетів з губів дівчини.

— Тато!

Я перепудився дужче, ніж тоді, коли на мене насів пес. Це ж така ганьба!.. Заліз до гетьманського, саду! Розкажуть батькові... Знеславив дівчину... Я микуляв очима, сопів, а кроки наближалися.

— Ховайся! — прошепотіла Уляна. Либонь, також не хотіла, аби батько заздрів їй з парубком. А чи хотіла пожартувати наді мною. Скорше останнє.

Я порачкував за агрусовий кущ, вліз у нього по самі плечі, заплутався, зав'яз, зашпортався.

— Це ти, дочко? — пролунав хрипкуватий голос. — Що ти тут робиш?

— Гуляю, тату.

— А з ким те ти розмовляла?

Я онімів, відтак поліз ще далі в кущ. Затріщало галуззя, кілька колючок взялося мені в голову.

— Що то таке?

— Пес, — відказала дівчина. — Рябий пес. Чужий. Гарчить.

— Звідки він тут узявся?

Ще кілька колючок впилися мені в щоки, і я чи то застогнав, чи захрипів.

— Справді гарчить. Ходімо звідси, доню, — сказав гетьман. — Цур йому. Зараз покличу сторожів.

Зашелестіла трава, далі кроки затупотіли по доріжці. Я над силу вирвався з агрусового полону, вхопив шапку, спритно, як кіт, видряпався на паркан. Здавалося, мене кинув туди якийсь дужака.

Не стямився, як минув церкву, минув вхідну браму до міста, обидва млини на річці й опинився далеко на лузі. Горів на сороміцькім вогні, картав себе, дошкуляв собі дощипливими словами, трохи не плакав. Чому, чому я такий? Адже ж не дурніший за інших, бачу очима розуму, як треба

матися, поводитися, а вийду на люди, й дринзаю, неначе заєць по клітці. Й не знаю, куди себе подіти.

Коли повернувся додому, навіть Оленка помітила, що зі мною щось сталося, причепилася з розпитуваннями, але я сказав, що перечепився на мосту та боляче вдарився.

Наступні дні не звіяли гризоти з моєї душі, ходив, неначе помрачений. Сором трохи пригас, звіявся, а бажання побачити Уляну росло й росло, і стало нездоланим. Впевняв себе, що це примха, адже не міг і подумати про кохання, це було б просто смішно: недовчений спудей, сливе старчик, закохався у вогненну красуню гетьманівну. Цур і пек, і сто кіп на додачу. Але ж подивитися на неї не заборонено нікому. І піти до них на подвір'я. Он Оленка бігає майже щодня. Ну що ж, посміється гетьманівна, ну що ж, покепкує...

Наступного разу, коли Оленка почала збиратися до Скоропадських, я набився їй в провожаті й мовби знічев'я зайшов у двір. Оленка повела мене в сад до альтанки, де, як їй сказали, гуляла Уляна, й ми справді здибали там гетьманівну. Вона плела вінок із квітів, із звичайних жовтих кульбабок, і раз по раз приміряла його до своєї голови. Жовті кульбаби і чорне волосся — мені здалося, що то гармонія.

— Це, Улясю, мій двоюрідний брат Іван...

Уляна кинула швидкий позирк на мене й запитала:

— А він не кусається?

— Хто? — здивувалася Оленка.

— Ну, він. Тільки гарчить?

— Тю на тебе, — мовила Оленка й прикусила язик. Вони — подруженьки, дівчата, в усьому рівні, і все ж гетьманівна є гетьманівна. Вона і вдачею гетьманівна, й красою. Щоправда, і Оленка теж гарна на вроду: білолиця, кучерява, ото тільки трошки кирпатенька й муратиння ледь обсіло носика. Але тільки весною, на осінь і зиму воно зникає. Вона теж весела, та й звідки б узятись смутку в такі літа і за таким статком! Хоч на світі буває всякого. Оленка — сміхотунка, Уляна ж — гостроязика фурія. А ще буває гордовитою, поважною, випростає стан, закине голову, приплющить очі, й пройде повз тебе грецька чи римська патриція, чи як там було в них, до якої страшно обізватися словом. Тепер же вона голила мене своїм язичком.

— Отже, не кусається й не гарчить?

— Таке скажеш...

Я прилип до лави, наче карась до сухої гарячої сковороди. За мить Уляна забула про мене, взяла карти й почала ворожити Оленці. Ворожила мовби насправжки, але часто вставляла слова, якими ворожать циганки, й сама була схожа на циганку.

— ...А тебе, красуне, полюбить чорнявий князь, і житимете ви щасно, й наживете шестеро дітей, а нині тобі стелеться близка дорога...

— Батько повезе додому, — буркнув я.

Уляна знищила мене поглядом. У мене залягла на серці мжа, як у тому таємничому Замглаї, найтемнішому лісі, звідки вибігає і плине під Чернігів річка Стрижень і в якому гуляє страшний прибиш Маципура. Про близьку дорогу я буркнув не зовсім спроста, бо почав здогадуватися, про якого князя Оленці йдеться, і хоч той князь видавався мені гідним Оленки, все ж чомусь дратувався. А що я не помилився, посвідчив голос Анастасії Марківни від квітника:

— Оленко, а йди-но сюди, я покажу тобі німецький крокіс. Схожий на наш, та не зовсім.

Оленка пішла, а по кількох хвилинах довкола неї згірш крокосу вився Яків Маркевич. Козак, парубок порпався з жінками на грядці.

Я ж сидів, неначе роздягнений злодій посеред ярмарку. Не знав, куди подіти руки, боявся дивитися на дівчину, не відав, що казати.

— Давай зіграємо в карти, — запропонувала Уляна.

Я здивовано поглянув на дівчину.

— Я не вмю в карти... Та й... у карти грати гріх. Надто дівчатам.

— Ти поглянь! А я й не знала, — насмішкувато мовила Уляна й подивилася на мене чорнющими очима. — А що ж ти вмієш?

— Власне... нічого.

— Зовсім нічого?

Я знітився. Бо ж і справді не вмів ані ширмувати на шаблях, ані гасати на коневі, стріляти з мушкета, не вмів жодної роботи, та й вельми мало знав про неї, про життя. Я багато знав з життя царів, святих мучеників, стовпів церкви, знав молитви, умів складати вірші, ще знав дрібні бурсацькі шахрайства, але ж розумів — дівчина запитувала не про те. Мені до жаскості захотілося чимось похвалитися, але не знав чим. І враз у моїй голові мовби заграла музика, і я підвів голову.

— Вмію співати на криласі... й так... Вмію грати...

— На чому ти вмієш грати?

— Та... на будь-чому, — сміливо випалив, бо й справді будь-який струмент ішов мені до рук. — На скрипці, на сопілці, на кобзі.

— Ну, це ми перевіримо, — діловито сказала Уляна й вела мову далі, мовби правила вивід. — А що ти цікаве знаєш?

— Не розумію...

— Ось Яків розповідав про Олександра Македонського, царя Кіра, Святослава...

— Я... їх не люблю, — відказав тихо, переконано. — Вони — кровожери, убійники.

— А кого ж ти любиш?

— Бориса і Гліба. Святого Антонія Печорського... Я бачив, що Уляна розглядає мене, яко диковинну істоту, й зовсім упав духом, адже розумів, що такий парубок не сподобається їй зроду-віку. Але іншим я не міг бути, брехати не вмів.

— А ким би ти, Іване, став, якби вивчився? — правила своє Уляна.

— Ну, якби висвятили...

— З тебе вийшов би хороший піп.

— Правда? — зрадів я. — З чого ти взяла?

— Ну, ти такий... Тихий, богобоязливий, скромний...

Я ріс у власних очах. У моїх грудях звинувся теплий клубочок і котився, котився вгору до серця.

— І пісний, як богоявленський коржик. Клубочок розсипався на холодні крихти.

— Ти, мабуть, ще й не цілувався? — Дівчина пронизала мене стрілами очей.

Я випростався з гідністю.

— Негоже запитувати про таке. Та ще дівчині. Я бачив, як у її очах тріпнулися вогники, як ледь-ледь зайнялися рум'янцем її щоки, але вона не подала вигляду, що засоромилася.

— Ну, ти не скажеш цього до Страшного суду.
Ще — років сто.

— Звідки ти знаєш, коли настане Страшний суд? — суворо сказав я. — Може, він настане завтра, і тоді... Тоді ніщо не буде потрібне. І всі, що балакають грішно...

Я не доказав, знітився. Боявся, що Уляна розсердиться й піде від мене і я більше ніколи не побачу її.

— Ну, ти жартуєш. Але й деякі жарти потрібно спокутувати молитвою.

— А ти таки справжнісінький піп. — Уляна підвелася й позіхнула, вдавано чи насправжки. — Нудно з тобою. Оленко, Якове, де ви, гов! Ех, музик немає... — І попливла, розкинувши руки, ледь торкаючись чобітками землі. Той її тихий порив був надзвичайно граційний, знадлиий, вона пливла боком, права рука високо вгорі, ліва — нижче, либонь, вона й сама відчувала ту свою грацію, випробувала (дарма що молода) не на одному парубкові, про що я тоді й здогадуватися не міг.

Прийшли Яків та Оленка, Оленка — пустунка, вони щebetали і пурхали, наче дві синиці. Яків же, статечний, міцний, дивився на них, ставши на приступці альтанки, широко розчепірівши кряжисті ноги, і я позаздрив його міці, силі, впевненості. Але дівчата незабаром розкутурхали

його, а тоді потягли й мене і примусили грати в квочки, і я майже увесь час був квочкою...

...З того дня я почав учащати на подвір'я Скоропадських. Звичайно, не сам, а з Оленкою. Зрідка туди навідувалися ще парубки та дівчата — дві Савичеві дочки, дрібненькі, гостроносі, хитренькі, вони вочевидь лестили гетьманівні, й та трохи бридилася ними; не зовсім повного розуму Мануйловичів син, а також молодий Чарниш, парубок мовчакуватий, високий на зріст, довговидий, надзвичайно вродливий і через це пихатий. Він підпирав плечима альтанку або яблуню й невідривне дивився на Уляну. Я потаємно ревнував його до Уляни, сливе ненавидів. Він один курих люльку, майже ніколи не випускав її з рота, і Уляна казала, що од Гната пахне «справжнім мужеським духом», а коли я запитав, чим же пахну я, вона відказала: «Ладаном». І липла до Гната, намагалася взяти його до танцю або до гри в обруча, одначе це їй не вдавалося, Гнат стояв непохитно і усміхався зверхньо, мовляв: «Пустуєте, наче діти». Проте всі інші гості навідувалися нечасто, причиною тому була Анастасія Марківна, вона єднала в мислях Якова та Оленку й не бажала, аби їм заважали або й раптом не втрутився між них хтось третій. Я ж Оленку відбити не міг, отож мене вона запрошувала радо, всіх інших — з погордливым холодком.

Третього чи четвертого дня Уляна примусила мене взяти кобзу та заграти до танцю. Я вшкварив козачка і горлиці, й дві польки, вшкварив добре, і здивована Уляна похвалила мене. А коли ми якось надвечір залишилися в альтанці вчотирьох, я несамохіть повів сумну мелодію про козака, який поїхав на чужину та й не вернувся, про дівчину, яка виглядає його і невтішно плаче, й зненацька помітив, що обличчя Уляни дуже одмінилося, дивно осмутніло, а очі стали глибокі й темні, як ніч. Я подумав, що, може, й вона має якусь причину до печалі. Уляна ж дивилася кудись понад сад, мовби відлітала, й мені захотілося відлетіти з нею, але я нічогосінько не знав про неї й губився в думках, куди ж вона лине. До якогось свого спогаду, до якогось свого козака? І знову хробачок ревнощів гриз моє крихке серце. Голова її на тлі вечірнього саду видалася головою Богородиці, голова на довгій красивій шиї... але то вже приплелася гріховна думка, і я прогнав її.

Несподівано я замовк, не довівши мелодії до кінця, і Уляна повернула голову та допитливо, зацікавлено подивилася на мене. Я сховав той погляд у собі. Вона ж підвелася й горда, неприступна, вже не Уляся, як почав називати її слідом за Оленкою, а Уляна, чи навіть Юліана, як іноді називала її мати, не попрощавшись, пішла до своєї хати.

Я не втерпів і дорогою запитав Оленку, чи не знає вона, чим Улясю так запечалила пісня, чи не грав їй хто-небудь; випитував, як здавалося мені, тонко та хитро, й Оленка відказала, що Уляся й спить з музикою в душі, та музика живе в ній повсякчас. Уляся признавалася їй, що вдень вона чує музику рідко коли, а от уночі музика лунає в її снах дуже часто. Який був день — така й музика. День легкий, хороший — і музика весела, день минув хмарно, й музика важка. А буває вона аж чорною, і тоді мовби душить її вві сні. Печальний суворий Улянин вид стояв переді мною всю ніч і весь наступний день.

А в суботу ми з Оленкою знову були в Скоропадських. Але я застав... зовсім іншу Уляню — розвихрену, веселу, вона обсміяла мене за мій понурий вид, напівдячківську одіж, і мені стало образливо та кривдно. Не міг зрозуміти Улясі, до того ж вона майже нічого про себе не розповідала, вона була значно молодша за мене, одначе часом мені здавалося, що Уляня прожила довге-довге життя й знає набагато більше, ніж я, про світ та про людей.

Вона мене часто називала то дячком, то квашею, я тратився, гнівився й мовчав, і зарікався обзиватися до неї, й зненацька вона підходила до мене привітна й печальна й просила пограти для неї, і я поступався. Я вже знав, яких вона мелодій

найдужче любить, і стиха награвав на кобзі, а вона сиділа принишкла, й думки її витали десь далеко-далеко, а сама була близько-близько, так мені здавалося. Траплялося, розкабешується, а то й розпасіюється, й тоді до неї не підходить. А якось одного разу Уляся вкинула нас з Оленкою у велике здивування, й навіть у переляк.

Ми сиділи в її хаті втрюх, і Уляся сказала, що вона зараз вийде в сіни, за тим до хати зайде одна стара жінка, а вже за нею вона, Уляся. І вийшла, і по якомусь часові до хати справді зайшла стара жінка, її обличчя було зчорніле й зморщене, щоки позападали, по-старечому оширений рот кривився, одіж висіла лахміттям, в тремтячій руці тримала кривулясту палицю. Стара додибцяла до лави, сіла, закашлялась, подивилася на нас непривітно й забубоніла: «А де та вертихвістка, куди повіялася?» Не перехрестилася, не глянула на ікони, а бубоніла й бубоніла дедалі голосніше та голосніше, й прохоплювалися в її шемранні слова «чорт», «сто кіп лиха», «болячки», й нам з Оленкою стало моторошно, й Оленка прочинила Двері та покликкала в сіни:

— Улясю, де ти? Кого це ти впустила до хати?
І раптом у хаті пролунало:

— Себе!

На наших очах стара переродилася, зморшки розправилися, рот стужівся, чорні очі заіскрили

сміхом. Шовковою хусткою стерла з чола і щік сажу.

— Це справді ти? — пробелькотіла Оленка. — Тю на тебе. Я не міг стямитися. Я не раз бачив театр, наш, спудейський, сам грав у ньому, там спудеї перевдягалися та перевтілювалися і в ангелів, і в нечистого, і в старців, і в королів, але це було щось зовсім інше. Це не було лицедійство, Уляся просто стала старою жінкою, просто-таки старою відьмою, а ось тепер знову перекинулася в дівчину. Вона сиділа на лаві й сміялася, а мені не було смішно, дивився на неї зі змішаним почуттям страху, захоплення й чомусь жалю.

Посміхалася вже й Оленка, тепер я дивився на них обох і думав про те, які ж вони в усьому несхожі. Оленка проста, довірлива, нелукава, жартівлива, і весь Оленчин вигляд відповідав її еству: кругле, з високим чолом, трішки кирпатим носиком, повними припухлими вустами личко, карі очі, біляве кучеряве волосся — вся на видноті, аж світиться веселістю й безхитрісністю, а чорнюща, як ніч, з глибокими відьомськи ми очима, міцно стиснутими губами великого рота Уляна — незрозуміла, дивна, чимось небезпечна й чимось, неначе чар, ваблива. Я глибоко відчував ту вабливість, той чар, боявся його й ішов на нього. Все частіше й частіше думав про Улясю, думав увечері, лягаючи спати, й засинав з її образом, і не

міг зрозуміти, що зі мною коїться. Одначе часто й гнівався на неї, злість напливала на мене, як туман, але по хвилі розвіювалася. Мене тривожило, що на Улясю невідривне дивиться Гнат, пасуть її очима на вулиці та в церкві інші парубки, чомусь саме її, а не Оленку, теж красиву, може, навіть гарнішу, ніж Уляся. Гарнішу? Ба, ні! Уляся, якби схотіла, могла б причарувати камінь. Розпашіла, розвеселіла, вона була, як блискавиця, аж сяjala красою, аж обпікала, до неї було страшно доторкнутися й праглося того. О, як мені хотілося доторкнутися до Улясі! Щоб не отако — випадково, в дверях чи беручи в неї щось з рук, коли вона байдужа й не дивиться на мене, а щоб інакше — значуще, ніжно, голубливе, й щоб вона відповіла на мій доторк. Та як вона може відповісти? Потютькові, поповичу?.. А те ще: вона — гетьманівна! Вийде заміж за кого захоче. Я розумів: краще мені не ходити в гостину до Скоропадських, краще оминати той двір, там оселилася любов, оселилося лихо!

Я знав багато віршів та пісень піїтів наших і чужих про Купідона, який літає над нашими головами й ціляє стрілами в серця дівчат та парубків, але не тільки дівчат та парубків, отрута його стріл всесильна, від неї немає рятунку, та й чи треба рятуватися, коли те почуття, яке вони зароняють у серця, підносить людину над світом, і вона летить весела та радісна, вільна й щаслива, хоч

часом і оглуплена. Співає хвалу Господові й славить все, що він сотворив. Там, у поезії, буяли легкість та краса, гармонія й пожива для незахмареної душі, але в житті, либонь, зовсім, інакше. Тоді ще не розумів усього, тільки почував біля Улясі нез'ясненну тривогу й смуток без неї, й поспішав побачити її та сказати їй щось особливе, значуще, привернути до себе її увагу. Привернути її я міг лише одним — піснею. І про що б не співав, думав про Уляну та про себе.

Гей, гук, мати, гук,
Там, де козаки горілку п'ють.
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку.
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку:
Та поїдемо, дівко, з нами,
Та поїдемо з нами,
З нами, козаками

Диво дивнеє, то вже я... пив мед-горілку й підмовляв дівку. Гудуть баси, плачуть приструнки, вкладаю в пісню всю душу, серце, але на Улясю не дивлюся, а дивлюся на Оленку, яка сидить біля Улясі й байдужно та трохи пишаючись дивиться на мене. А Уляся не дивиться на мене, либонь, через те, що я їй байдужий, а про кого й про що вона

думає, не знаю, не відаю. І Оленка не знає, й наодинці повідає мені, що любить Улясю й трохи боїться її.

— Не розберу її, то вона добра, така добра, що ліпшої людини й не знаю, а то гордовита й неприступна. Ще й... — і Оленка притишує голос до шепоту, — володіє чарами. Ні, ти не смійся. Позавчора, пам'ятаєш, залишила мене на ночівлю і каже: «Ляж на моє місце». Ну я й лягла. Й не заснула всю нічку й на крихту. Й трусило мене, й корчило, і вітер якийсь ходив по мені.

— Нащо б вона завдавала тобі таких чарів, — намагаюся розряти Оленку.

— Не вона завдавала. Вона знала, що цієї ночі вони будуть наслані на неї, на те місце, й поклала мене. О, вона знає стільки й такого, що й пан вїйт не знає.

Вїйт в Оленчиних очах чомусь найповажніша сила й найбільша мудрість. Вельми мудрий у Чернігові вїйт.

Я думаю про Оленчину розповідь, думаю про Улясю, і мені стає жаско і гарно, й трохи страшно. Чому страшно — не знаю. Може, через те, що думаю про Улясю повсякчас. Одного разу, виспівуючи пісню-канта, замість «Марія» потягнув «Уляся» й злякався, гаразд, що ніхто не почув. І вабить мене до Скоропадських, й ледве задніє, поспішаю туди. І картаю себе по дорозі, й дорікаю,

а ноги несуть мене туди, несуть. А серце болить, скніє, бо ж — гину. Бо ж з моїх походеньок нічого, ну просто-таки нічогісінько не може вийти. Не полюбить мене така дівчина, просто не може полюбити. Та якби я освідчився, увесь світ сміявся б. Найперше — мій батько. Он і Оленка, хоч вже щось помітила, але не сприймає моє зачудування Улясею як кохання. Не сприймає всерйоз.

Наближався день нашого від'їзду, і мене дедалі більше оповивала туга. Світ порожнів. Світ малів, дрібнів, ставав сірим, тільки десь у його глибині палала яскрава жаринка. Та жаринка віддалялася від мене. Мені здавалося, й Уляся трохи осмутніла, бо ж, думав я, прощається з Оленкою. Вона йшла поруч мене тиха та ніжна та враз підводила голову й обпікала тернинами очей, аж іскри обсипали все моє тіло.

Я йшов додому сам і думав: «Боже, що ти содіяв зі мною. Як мені тривожно, тяжко та гарно, як солодко й сумно. Може, для цих тривог і для цього смутку й живуть люди?!»

До від'їзду лишилося два дні, і враз впала на мене неймовірна новина: Уляся їде до Чернігова. Себто, їхав туди Яків, — Анастасія Марківна плела свою мережку, — але Уляся також забажала побачити Чернігів, вчепилася до матері та батька, і ті відпустили її й відсунули від'їзд на три дні, бо ж збирали свою одиначку пильніше, ніж підсусідки

збирають далекий похід козака. Аж два вози з уборами, солодкими наливками та тернівками на гостинець, всілякими печеннями й пундиками супроводжували її.

Наче сьогодні бачу ту валку: попереду Полуботок з Яковом та двома осавулами — вони то зникали, то ми наздоганяли їх знову, далі полуботківський ридван, у якому їхали Уляся та Оленка, — ридван за Улясею пришлють пізніше, — за ридваном козаки в сідлах, дрімають на ходу, і в кінці обоз на чотири вози, який відставав, іноді надовго. Я тюпачив верхи позаду ридвана. Хтозна-що найшло на мене, але забажав поміняти мого плохенького коника-шельвага на гнідого румака, і з того сталася для мене велика прикрість. Ми відїхали зовсім недалеко, дорога попластувала в яр, козаки та хурщики спускали на кілках, позакладавши їх у колеса, ридван та вози, я ж бачив у віконці Улясине личко й, гордовито випинаючись у сідлі, погнав коня вчвал повз ридван, дорога ж спадала дедалі крутіше, кінь помчав гатала, сідло я закульбачив кепсько й вивихнувся з сідла просто під ноги коневі, і той переступив через мене, аж сам полетів шкереберть.

Затявся я дуже й навіть, коли в голові перестало густо й трохи пригас біль у плечі, не міг ступити на ногу.

Козаки спочатку реготілися, й реготілися дівчата, я палав від сорому і мусив лізти у ридван, ще й підсаджений двома козаками. Ридван — зручний, лавочки обшиті шкірою, килимки та подушечки, якими й обіклала мене Оленка. Я одвертав свій вид, червонів і не швидко заспокоївся.

Їхав спиною наперед, дивився в віконечко на кущі та дерева й весь час почував на своєму обличчі Улясин погляд. Вона сиділа навпроти мене, склавши на грудях руки, виставивши вперед ноги в зелених чобітках. Ті чобітки чомусь дратували мене. Я знав, що вона розглядає мене, й нітився та втискався в куток. Розглядати, як мені здавалося, було нічого: великий лоб, великий ніс, великі, ледь викривлені губи, через що трохи шепелявлю, надто коли розхвилююся, ще й вуха, неначе вареники. Може, тільки чуприна не кепська, хвиляста, густа, м'яка. Оленка дрімала, підклавши під щоку подушку, така мила, така ніжна, і я аж позаздрив Якову, поставив їх поруч у мислях — біляву веселу Оленку й чорного, важного, розкаряченого Якова, й чомусь пожалів її.

У Якова губи, як п'явки, і очі чорні, крапчасті. Його батько, жид у другому коліні, отже, крові жидівської в Якові мало, тільки порода пре-випирає, його батько чоловік крутий, жорсткий, закоржавілий — все в походах та походах, таким,

мабуть, буде і його син. Вони цураються свого жидівства й намагаються довести, що більше козаки, аніж ті, що козаками вродилися.

Аби відволікти Улясю від споглядання моєї непривабливої персони, я вказую на металеву скриньку на ланцюзі, якої раніше не бачив.

— Що це таке?

— А ти відгадай, — заграла очима Уляся. — Це пес, він не гавкає і не кусає, а всіх долає.

Я знизую плечима.

— Там гроші на дорогу. І прикраси. Може, сподобаюся комусь і він візьме мене заміж. Як ти гадаєш, можу я кому-небудь сподобатися?

— Болотяному дідьку, — огризаюся.

І раптом:

— Іване, кажуть, у Європі лицарі за дівчину проштрикують один одного шаблями. А ти... проштрикнув би кого-небудь?

Я розгублююся.

— Мабуть... ні. Та й тепер вже не штрикають. То раніше.

— Не проштрикнув би?

— Ну... Якби він мене дуже образив.

— А якби образив мене?... А ти стояв поруч?

— Тебе ніхто не образить. Ти — гетьманівна.

— Не хитруй. Й глибоко зітхає.

— Ніхто мене, Іване, не кохав і не покохає...

Це я так... Та й цур йому, тому коханню. Кажуть,

що воно, як хвороба. Чи правда? — І дивиться на мене по-пташиному, повернувши голову вбока.

— Звідки мені знати...

— Ти ще не закохувався жодного разу?

— Тисячу разів, — випалюю я.

Уляся дивується.

— Як то?

— А так... У Києві. Побачу гарну панянку й одразу закохаюся, — виповідаю правду. — А завтра побачу ще іншу... Вродливішу.

— Страшний ти парубок, Іване, — регочеться Уляся і враз серйозніє. — То не кохання. То так. А я й сама... Та ж я й не гуляла, не дівувала ще. Мати й зараз має мене за дитину. На вулицю не пускала. А ти не знаєш, чи правда, що там хлопці з дівчатами цілуються? Грища всілякі з цілуваннями, в хусточки або в діжечки.

— По-моєму, то таке цілування, наче з родичами або в церкві...

— Але ж потім виходять за тих парубків заміж... Значить, не таке. На вечорницях хлопці та дівчата вподобують одне одного... Але я так, мабуть, не змогла б. І не хочу такого. А може, й ніякого.

— Сподіваєшся зустріти князя?

— А що ж... Хоч... Може, й не зустріну. Й, либонь, його зовсім немає такого, щоб під мої мислі.

— Як то немає? — дивуюся я.

— А так... Кохання — це те, що люди вигадують самі собі. Вигадають і наділяють усім тим, що вигадали, парубка або дівчину. Хіба я не бачила... Така гарна була в нас пташниця, а покохала пройдисвіта і бандюгу. Та ще як покохала! Всі бачили, що він за молодець, а її осліпило.

Я дивуюся знову тепер вже з отакого Улясиного розумування.

— Тоді чого чекати? Потрібно виходити за того, хто трапився перший.

— Любов з'їдають миші... — раптом кинула.

— Звідки ти знаєш? Та тоді більше нічого чекати.

— Е ні, хочеться на щось сподіватися. Всі сподіваються... Хоч його й не буде.

— Якщо воно справжнє...

— А справжнє яке? — чомусь пошепки запитує Уляся. Я соромлюся сказати, що також майже не знаю, яким є справжнє кохання. Мабуть, про це так само важко сказати, як і про те, яким є справжнє життя. Нам усім чомусь соромно казати правду про себе, навіть правду хорошу. Ті, хто побував на війні, соромляться сказати, що вони нікого не вбили, ті, хто чесно прожив у подружньому житті, що не знали перелюбу... Либонь, Улясі скучно, й вона не відстає від мене:

— Що ж ти любиш, Іване?

— Книги всілякі. А ти? — поспішаю перекинути клубочок назад.

— Я? Бродити вночі по полю...

— Ти? Вночі? По полю? — торопію. — І тебе пускають?

— В тім то й річ, що не пускають. Це я у вимріях... Блукаю посеред жита, поміж волошок. Я люблю квіти. І могла б серед них померти. Мене вони заколихують... Це сон... Сон у серці... Лежу посеред квітів і ніби пливу кудись. Хмарки наді мною. І плакати хочеться. І не знаю чому.

І раптом дратується.

— Чого це я тобі вибалакую. Ти — наче піп.

— Наче піп?

— Очі в тебе такі... Сповідуючі...

На ніч ми зупинилися в селі Штиблі у багатого козака Лук'яна Пшеничного. Коні попутали й пустили пастися, вози поставили біля клуні у великому довгому дворі. Полковника запросив на вечерю панотець. Полуботок пішов туди з Оленкою, Улясею та Яковом, з ними пішли осавули та двоє значних козаків, решту козаків та чорну челядь запросив до хати на вечерю Лук'ян Пшеничний.

Я не пішов нікуди — вельми втомився, та й боліла нога, побродив у дворі, а тоді заліз до ридвана, вклубився й почав дрімати. Але мене

кілька разів будили — хтось заглядав до ридвана, я перейшов до клуні, ліг на сіно й заснув.

Один осавул вернувся з гостини значно раніше за інших, зайшов до хати Пшеничних й побачив, що Пшеничниха частує козаків та Полуботкових челядників, всі вже добре напідпитку, осавула це трохи здивувало й насторожило — з якого то ранкору господиня так щедро частує незнайомих їй людей. Він обійшов довкола хати, вернувся в двір, одчинив дверцята ридвана й побачив, що мідної скриньки, прикованої до лавочки, немає. Осавул гукнув на гвалт, побігли за полковником. Гомін і крики розбудили мене. Я зліз з сіна. На той час надійшов полковник, засвітили два ліхтарі, які везли з собою, і олійну лампу, полковник і осавул ще раз оглянули ридван — скриньку було одкручено од ланцюга. Ліхтарі горіли на моріжку посеред двору, ми всі стояли спантеличені. Зізнаюся, хоч це було несосвітенне, неймовірно, я почувався особливо незатишно, адже лише я не вечеряв і не пив з козаками, а перед цим розпитував Уляну, що вона везе в тій скриньці. Мій страх виявився не даремним, бо по хвилі осавул запитав, кого не було в хаті, і всі вказали на мене, ще й двоє козаків потвердили, що навідувалися до ридвана й бачили, що там спав я. Відчув себе, мовби розіп'ятим на вістрі списів, розгубився зовсім і цим викликав справжню підозру.

Бо хоч і не клеїлася до мене, сина генерального хорунжого, крадіжка, але ж саме я спав у ридвані біля скриньки.

Стояв ні живий, ні мертвий. Сказав, що досипляв на сіні, але там мене не бачив ніхто.

Важку, неприємну мовчанку розбив Улясин голос:

— Ні, цур... Чуєте! Я не дозволяю думати про Івана так. Не дозволяю! Чуєте!

— Спасибі, дочко, — мовив Полуботок. — Я — з твоїми мислями. А де Пшеничний? Треба обдивитися довкруз.

Незабаром знайшли дірку з хліва на вгород, а за діркою порожню скриньку. Дірка в засторонку була стара, але біля неї валялось кілька свіжообламанних патичків.

Послали по отамана та по вїйта, ті прийшли заспані й перепуджені, адже в їхньому селі сталося нечуване — обікрадено високу особу.

— Від Клима напасть, — сказав, дещо оговтавшись, отаман. — Минулої весни він згвалтував служницю, сироту Параску... Батько грошима прикрив гріх. Я накажу до слухного доводу і до подальшої резолюції взяти його під варту. Таке вчинити міг тільки він.

Незабаром повернувся до двору Лук'ян Пшеничний, а по тому й Клим. Райці взяли Клима під арешт.

Полковник наказав усім вкладатися спати, але ніхто з нас так і не заснув до самого ранку. Не знаю, що думали інші, а я думав про Улясю: не знав, чим скінчиться ця справа, але був безмежно вдячний їй за довіру й заступництво. На таке здатна тільки добра й чиста душа. Просив у небесного вітця їй всього-всього, чого він може послати людині, думав про неї з великою ніжністю й зачудуванням. Але й страх не полишав мене. А що, як вкрадене не знайдуть і підозра повернеться на мене?

Ранком до Полуботка знову прийшли отаман та війт і запитали, що чинити.

— Чиніть не мою волю, — відказав полковник. — Я вимагаю скутечної справедливості, і все.

Отаман покликав Пшеничного та його жінку й оголосив, що опівдні будуть чинити суд над ними всіма: Пшеничним, його малжонкою та сином, чинитимуть суд в присутності всієї громади, всі Пшеничні мають скласти в церкві присягу на хресті та Євангелії.

Я бачив, як обмертвіли Пшеничний і його жінка, вони стояли живі і вже мертві, вони могли не складати присяги — присягу складає тільки людина, спіймана на злому вчинку, їх на крадіжці не спіймав ніхто, і сина також, хоч він і не частувався з гостями, а кудись відвихувався. І

Пшеничний зникав також. Але й не складати присягу — покласти на себе сором на все життя.

По тому, як пішли отаман та вїт, Пшеничний заметушився, заметався, покликав до хати Полуботка, але той, передбачаючи, що скаже Пшеничний, закликав обох осавулів; Пшеничний не хотів говорити при них, а потім щось таке забелькотів, мовляв, гроші, може, і взяв Клим, і просив не робити ганьби, а пообіцяти на іконі, що нікому нічого не скажуть, а він поверне гроші та коштовності.

— То ти вже й так зізнався, — сказав Полуботок.

— Я не зізнався, — знову одпирався Пшеничний. — Кажу, може, їх взяв Клим...

— А нащо ж твоя малжонка напувала козаків? — запитав полковник.

— Це вже тоді, як сталося... Спочатку вона тільки частувала вечерею...

— Ну ось, ти таки й зізнався, — сказав полковник. — Веди й показуй, де гроші. А я поміркую, як бути. Ти також винуватий, що не сказав одразу.

— А що мав робити, — похилив сиву голову Пшеничний... — Мій син...

— І гроші чималі. Коштовності... — додав осавул. — Знадобилися б також. Хоч... Чого ще

тобі треба? Маєш двір і маєш хутір, винокурню на три казани, і хату в лісі, і воли, й стоги...

— Мені — нічого... Це вія...

Пішли на хутір і відкопали заховані в трьох місцях гроші та коштовності. По тому зібралися у війтовій хаті й радили раду в присутності всіх Пшеничних. Пшеничний і Пшеничниха стояли на колінах, молилися до ікон та до полковника, Клим підпирав плечима піч, зиркав налитими люттю очима.

— Просися ж, ну, просися, — смикала його за полу мати.

Клим важко опустився на коліна.

— Подивися, що кому з них належить за Статутом, — наказав війтові Полуботок.

Війт, маленький і миршавий, послинив палець.

— Артикул Статуту гласить, що за таку крадіжку злодій горло тратить, — сказав війт. — А посібникам його — назначення членків, тобто одрізання вуха або носа.

Заголосила Пшеничниха, заплакав Пшеничний, і заревів Клим.

— Ми — не суд, — сказав Полуботок. — Ми тільки дивимося, що може присудити суд. — І зітхнув глибоко. — Зацним ти колись, Лук'яне, був козаком. Похід голіцинський разом одбували. Через те і в гостину до тебе став. Шкода мені тебе.

Неслави ти вже й так зазнав. Та й гетьманівна просить... щоб через неї кривд не було. Якщо не заперечують пани отаман і війт, сплатиш вину урядову й панську, а син твій нехай іде на татарську границю на дозори на три роки. Якщо не зітне його там татарська стріла, то, може, вітер вивіє з дурної голови лихі думки.

Перед тим, як мали виїздити, я здибав у левадці Улясю, вона сиділа навпочіпки над потічком, вербовою гілочкою водила по воді.

— Долю свою видивляюся, — сказала. — Ну, чим там скінчилося?

— Скінчилося, як і мало скінчитися. Простив пан полковник. А тобі — дяка довічна. — І я поцілував їй руку, ще й сказав. — Цілую тобі руку, як рідній матінці.

— Дивний ти, Іване, — мовила дівчина. І зненацька лукаво та хитро — Та й не кепсько це, коли матінка молодша на кілька літ.

Я відчув, що в мене паленіють вуха та щоки.

— Там тебе шукають... Тра їхати, — пробелькотів і пішов.

Чомусь пішов сам, не чекаючи на неї, не хотів, щоб нас бачили вдвох. Чому, не знаю. Я був утомлений і водночас щось ніс у собі, а що, не знав. З тим і приїхав до Чернігова.

Тільки двох князів у давнину називали руськими: Київського та Чернігівського. Кажуть, що свою назву Чернігів отримав від непрохідних чорних і червоних лісів, які колись оступали місто з усіх боків. Темні бори, гаї та діброви й понині обкладають могутніми крилами це дивовижне місто котре змагалося славою та красою з Києвом і Новгородом, Москвою та Суздаллю. Випасені на придеснянських луках коні сягали копитами Прикарпаття, Волги і Дону, Москви-ріки, берегів Чорного моря, срібні чернігівські сурми стрясали повітря в далеких і близьких краях, чернігівські вої вкидали в переляк блискучими щитами половців та ляхів, чудь і мерю й своїх кровних братів полян та древлян, і втомилися від походів коні та люди, й потроху губили сіверяни в походах ті щити, й поймалися зеленою іржею сурми, возвеличувалися інші міста, інші народи, а древній славний Чернігів перетворився в звичайне полкове місто, зі зветшалою, в обломах і осипах, фортецею, численними добудовуваними й перебудовуваними церквами з банями, з яких позлущувалася позолота, з посадами, котрі обліпили місто з усіх боків, подекуди позносили вали, хати й цехові майстерні налазили одна на одну, місто розповзалося на схід, в сторону річки Стрижня і вже давно не нагадувало

той грізний, суворий, величний Чернігів, якому проспівали славу давні літописці.

Щоправда, немало церковних бань було відзолочено за Мазепи, й відремонтовано церков, і збудовано нових, допильновує порядку в місті й нинішній полковник Полуботок, хоч таки зветшало місто, розлізлося, неначе недопечений гарбузяний пиріг, ховає воно в надбрів'ї соборів, огромі валів, настороженій тиші глибоких вузьких вуличок якусь особливу таїну, якої не знайдеш ні в якому іншому місті. В тій таїні лишилося вельми мало величі, значно більше в ній туги за тим, що минуло, та смутку. Додають його й високі могили попід містом, в самому місті є одна — за старим валом, і друга — навпроти Успенського Єлецького монастиря, в саду, який належить монастиреві, вони нагадують, що там похована колишня велич і колишня слава цього міста.

Чимось провинилося місто перед Богом, і почали падати на нього одне лихо за іншим. Кілька літ тому, 1710 року, гаряча південна юга нанесла на місто, на поля, сади та луки хмари саранчі, в такій кількості її не бачили тут ніколи, вона обліпила церкви, будинки, коні бридилися йти по воружській ріці, собаки ховалися в буди, але й там їм не було рятунку, люди не могли через неї зужити страви, і стояли в повітрі шемрання та шелест — саранча поїдала все, що могли перетерти її щелепи. По

саранчі прийшов голод, далі — моровиця. Вона лютувала й наступного року, чимало людей покинули місто, втікали в ліси.

Неначе в покуту за ті лиха, наступні роки були врожайними та сприятливими. Повернулися всі, хто втік з Чернігова, знову застукотіли сокирами теслі, бляхарі ляскотіли дерев'яними молотками по блясі. Пан полковник наказав перемонтувати всі цегляні будівлі, які належали уряду, таких будинків у місті немало: полкова канцелярія та полковий суд, магістрат, латинський колегіум, а також доми: архієрейські цегляний і дерев'яний, дім настановленого від царя коменданта полковника Ушакова, самого пана полковника Полуботка та кілька інших. Є в місті фортеця і є цитадель з Прогорільськими ворітьми між вулицею Гончою і старим земляним валом; між фортецею і обивательськими будинками — міська площа, на ній збираються перед походом козаки, тут проголошують царські укази та важливі постанови полкового уряду, магістрату, від площі бере свій початок і головна вулиця— Любецька, яка веде на Київський виїзд. Окрім Київського, в місті ще кілька виїздів: Глухівський — на Глухів, Орел і Москву, а також дорога на Стародуб, Седнів та Городню; Санктштербурський — через село Роїще і ще один — на Сорокошичі, до кордону польського.

Ставши на старому валу, що я частенько й робив, можна побачити більшість чернігівських церков: соборну Преображення Господнього, Архістратиґа Михаїла, Чудотворця Миколи, Божоявлення Господнього, Святої Великомучениці Катерини та Воздвиження Животворного Хреста, Стрітєння Господнього, Вознесіння Господнього, Жон-мироносиць, а також кілька старих, давніх, які лежать у руїнах. Видно звідси й монастирі — Борисоглібський, П'ятницький жіночий, Успенський Єлецький, Троїцький.

Звідси, з найвищого горбка валу, я люблю спостерігати за містом, іноді мені здається, що плин часу для нього зупинився давно і в місті живуть князі та ченці-чорноризці, перших я бачив на протилежній, Замковій, горі, других — на дні вузьких темних вуличок, таких вузьких і темних, що лід у них лежить до середини літа. Старі й нові вали перехрещувалися, творили дивовижне плетиво — старий вал проходив біля Успенського Єлецького монастиря, в монастирі поралися ченці в чорній одежі, вони не порушували того чару. Я наново знайомився з містом, адже колись, учнем, знав тільки колеґію та садибу, у якій жив, саме місто цікавило мене дуже мало, було, на мій погляд, вельми загадковим і навіть ворожим. Я чомусь всього боявся, скрізь бачив підступ і небезпеку. На початку й справді всілякі негаразди раз по раз

падали на мене: то поб'ють крамарчуки, то поженуться бродячі собаки, а то й сільський дядько опереже пугою, бо, бач, підійшов близько до воза. Нині ж бачив місто інакше, в єдності з минулим, ще й те минуле вабило дужче, ніж нині суще, яке ставало дедалі гіршим.

Нині ніхто нікому не вірить, скрізь правлять заїжджі урядовці, свої спритники теж пхаються в пани, вулицями марширують солдати, часом страшніші за розбійників, появилось багато злодіїв, старців, волоцюг, що не день — відчиняються німецькі та московські лавки, а свої стоять з дверима, перехрещеними дошками, зникає все старе, з'являється нове, чуже, холодне й непривітне.

Отож я любив дивитися на місто й думати про його минуле, про тих несуетних людей, які лежали під темними дерев'яними і куцими камінними хрестами під валами, і донедавна вважав своє життя також похованим, скінченим. Воно скінчилося зі смертю матері та вилученням з Академії, й здавалося, вже ніщо не пробудить у мені цікавості та спраги життя.

Не менше, ніж на пагорбі, любив я товктися в полковій канцелярії, надто в тій кімнаті, де правили службу Пилип Борзаківський, Семен Рубець та Василь Биковський. Просидівши п'ять дзигарових годин над паперами, вони ще якийсь час залишалися в кімнаті, темперували на завтра пера,

різали папір, грали в дами та правили теревені. Найдужче мене цікавив Пилип Борзаківський, козак шляхетний, тонкий розумом і розмислом, трохи ферт, трохи забіяка, жартівник і лицедій, він чимось приваблював і чимось відштовхував. Він дуже гарно сміявся, й чи не найдужче я вподобав його за той сміх. Високого зросту, тонкий у стані, з тонкими рисами продовгуватого блілого обличчя, на якому виділялися чепурні, хвацькі чорні вусики, був він трохи гоноровитий, любив усілякі законозисті справи, підбирав їх за своєю вдачею, а чи то вони за якимось невідомим мені законом самі чіплялись до нього: про розлучниць, солодколюбних поважних дідичів, які зваблювали своїх найминок, про шинкарок та їхніх полюбовників, про чарівниць та характерників.

А то ще, — це була перша справа, яку розглядав у моїй присутності Пилип Борзаківський, — прийшов до канцелярії полковий обозний і поскаржився, що замовив знайомому портретистові свій контерфект і дав завдатку п'ять кіп, портретист контерфект зробив, але він, обозний, не схожий на ньому на самого себе. Привели портретиста, принесли портрет. Обозний таки був схожий на контерфекті, одначе трохи пикатіший за натуру, як казав сам, — поважніший, але портретист божився, що то пан обозний трохи роздобрів за той час, доки він писав з нього

контерфект. Це розвеселило Борзаківського, і він розсміявся, обозний розгнівався й заговорив прикростей і портретистові, й Борзаківському. Портретист і обозний сварилися, галасували, й справа зайшла в глухий кут, і тоді Борзаківський сказав, що справу вони уладнають завтра вранці. Наступного дня всі зібралися в канцелярії, де на фотелі стояв портрет обозного, той-таки портрет, тільки обозний на ньому був не обозний, а турок, себто обозний, але в турецькому одязі й турецькій шапці. Хтозна, хто зробив таку переміну, портретист чи сам Пилип Борзаківський, одначе вгледівши портрет, обозний поблід і затрусився. А Борзаківський сказав:

— Ми вчинимо так: виставимо контерфект на базарі, й нехай люди скажуть, хто на ньому намальований, впізнають — пан обозний зробіть доплату, не впізнають — пан портретист поверне гроші. А щоб не впізнали по значку і шапці, я наказав перемінити на контерфектованій людині вбрання.

Обозний засовався на лаві, мовчки дістав і поклав на стіл п'ять кіп грошей, забрав портрет і вийшов з канцелярії. Не захотів, аби люди побачили його в такому образі.

Борзаківський походжав по кімнаті й реготів. Реготілися й інші канцеляристи. Усміхався і я, хоч мені не вельми сподобалася витівка Борзаківського.

Але сам він мені подобався дедалі дужче, одначе я боявся до нього приступитися. Хоч обидва ми родаки Полуботкові, Пилип — його племінник, його улюбленець, але він — старший військовий канцелярист, якому довіряють найпильніші справи. Він був ще й трохи загадковий і якийсь не такий, як усі інші канцеляристи. Від нього завжди пахло гішпанським тютюном та кагве — цей напій із знайомих мені людей у цілім місті вживав тільки він, кагве пахло дуже гарно, але коли одного разу старший канцелярист почастивав ним мене, воно виявилось гірким та неприємним на смак, і я сказав, що грушевий узвар смачніший в сто разів, з чого Пилип дуже сміявся. Він вигравав у всіх у дами й багато читав. Одну з книжок, а саме «Похвалу Глупоті» Еразма Роттердамського, він якось дав і мені, мабуть, для того, аби насміятися наді мною, а може, й помітив мою зацікавленість книжками;

«Похвала Глупоті» справила на мене величезне враження, просто перевернула мої думки.

Як же це просто й правдиво: святість людська — в серці людському, а не в одягові, свічках, іконах (хоч і там також, адже ікони — парсуни Богів), не в постах і не в співах церковних, а в любові до ближнього. Чимало людей, які видають себе за праведників, насправді великі лиходії, але я не міг погодитися, що святощі також можуть бути породженням Глупоти і можна стати мудрим,

опинившись у дурнях; Еразм каже, що світом рухає Глупота. Я висловив свої сумніви Борзаківському, та він засміявся й сказав, що то автор кпить, що те стається тільки тоді, коли мудрець має мудрецем себе і в своїй зарозумілості втрачає вміння перевіряти істину сумнівом, що нам, смертним, потрібно сумніватися в усьому, тільки тоді ми зможемо пізнати світ.

— Сумніватися в усьому? — запитав я. — і в Богові? Борзаківський замислився й не відповідав довго, і я аж отерп від хвилювання.

— В Богові не сумнівається ніхто, — врешті відказав. — А от у істинах, які речуть від імені Бога...

Ми засперечалися й звідтоді... заприязнили один з одним.

Потому я удостоївся великої честі читати книги з скринь самого пана полковника Полуботка, щоправда, особисто до тих скринь допущений не був, — їх мені давав Пилип Борзаківський. Я прочитав книги по-латині й по-польському: «Кнапіус», «Тезаврус», «Полеон», «Спекуллом», «Саксонум», «Війну домову», і розглядали ми з Пилипом карти всіх сторін світу й читали Євангеліє з позолоченими листами. Одначе все те — значно пізніше. Напочатку Борзаківський взяв собі в звичку потішатися наді мною, то послав шукати ефедрон, у якому, буцімто, мали навісити печатку

на проеморію, я блукав по кімнатах і запитував, де той ефедрон, писарі реготілися, бо, виявляється, ефедрон — це відхоже місце; іншого разу передав обличне веління від судді принести сирівцю, самого духу якого суддя не терпів, аж поки Семен Рубець не порадив мені відплатити гріш у гріш самому Борзаківському. Я приніс Пилипу цидулу від панотця Василя, священника церкви Вознесіння Господнього, у якого на виданні була красуня дочка і який славився гостинністю й іноді справді запрошував до себе в гості молодих канцеляристів, адже шукав дочці достойної пари. Цидулу ту писав я сам — умів змінювати почерк. Борзаківський пішов до панотця, а там саме золили та прали білизну, й випало йому носити в чавунах золиво до велетенських жлукт. По тому він, трохи посердившись, лишив мене в спокої.

Другий був Василь Биковський, козак років тридцяти, середнього зросту, тілистий, кругловидий, з густою хвилястою мичкою чуба, який розсипався на всі боки, вибивався з-під шапки, налізав на очі; той чуб був м'який, шовковий, він загібав його п'ятірнею, а ще, як довідався небавом, любили його загібати дівчаті. Якщо Борзаківський лише полюбляв слухати про дівчат та вдавав з себе зальотника, насправді ж пильнував своєї слави, своєї честі, не давав упасти на себе порошині, то Биковський ходив у гріхах, як свиня у реп'яхах. І

диво, всі ті зальоти, всі його пригоди йому легко прощали. Нащо вже строгий був у цих справах Полуботок, а й він тільки махав рукою: «А-а, Василь». Мовляв, що з нього візьмеш. Чепурун невисокого штибу (на Борзаківському завше сорочка біла, без жодного рубчика, а Биковський лише міняє в петельках тієї самої сорочки кольорові стрічки), хвалько, він любив розповідати про свої перемоги на терені кохання, тоді приплющував блискучі ласі очі й приплямкував пухкими губами, полюбляв розповіді про гріховні пригоди інших, а також любив товариство, чарку, отож не раз спонукав і приохочував до неї інших.

Одначе вмів, коли ставало на потребі, працювати без утоми, по кілька діб, тягнути воза важкого по хляпавиці й грудомохах. Йому найчастіше випадали саме такі справи— заплутані й забовтані, до яких доводилося ставати, засукавши рукава на обох руках, аби добутися до дна та ще й менше забруднитися. До всього мав одну химерію — майже завжди ходив босий. Прийде до канцелярії, поскидає чоботи і світить голими п'ятами. Лише коли йде до полковника, взувається. Чи так йому те порадила якась знахарка, чи мав од того якусь приємність — хтозна, але вдома, в полі, навіть на вулиці ходив без чобіт. Борзаківський жартував, що то від скупості — береже чоботи.

Третім у тому товаристві був Семен Рубець. Я не раз дивувався, що він прилучений до того товариства, оскільки рішуче різнився вдачею, звичками, самим трибом життя як від Борзаківського, так і від Биковського. Я ніколи не бачив на його обличчі усмішки, не чув його сміху, навпаки, цідив слова жовчні, в'їдливі, злі. Мав сухе аскетичне обличчя, на якому особливо виділялися гострі, схожі на ножі, брови, їжакуваті вуса, тонкі губи стуляв так міцно, що між ними не пролізло б і лезо ножа; очі Рубця насторожені, зіркі, він вельми точний, доскіпливий, розплутає, розбере по патичку будь-яку справу, справедливий, і все-таки ліпше йому в руки не попадатися, до того ж, вважає, що ніколи не помиляється, не любить слухати нічийїх порад, навіть полковникових.

Лише іноді, вельми рідко, Рубцеве обличчя одмінювалося, і в ньому проглядало щось щире, майже дитинне. Мені здавалося, що Семен був лагідною і доброю дитиною, та потрапив у тяжкий життєвий вир. Може, то на нього так вплинула смерть дружини, красуні-сотниківни, яка невідь-чому втопилася в ставу, залишивши Рубцеві двоє малих дітей? Рубцеві за тридцять, він вдруге не женився, дітей доглядала мати.

Оці троє молодих козаків користувалися особливою довірою Полуботка, хоч було в канцелярії немало інших, поважніших за віком,

рангом та й заслугами канцеляристів, може, й користувалися через те, що були завзяті, беручкі, віддані йому і справі. Та приязнь не зродила серед решти канцеляристів великої заздрості (маленькі зроджувала), адже ці троє не отримували ніякої платні, як і всі інші канцеляристи, платнею усім будуть потім уряди, але коли це буде і як вивершиться — невідомо, бо нині рангами поступалися багатьом, а клопотів мали в достатку. І все ж вони були не такі, як інші, хоч я це побачив не одразу, вони жили не тільки паперами, які отримувала канцелярія, донесеннями, картами, дівчатами, пиріжками, козловими чобітьми, не лише днем сутнім, а й прийдешнім.

Напочатку я не був обтяжений роботою, та й не знав до ладу, які мої обов'язки. Жив у садибі пана полковника, що над Стрижнем, за Гнойовою греблею. У місті в Полуботка була також садиба, біля семінарії, власне, не садиба, лише невеликий цегляний дім. У ньому він майже не мешкав, тільки іноді залишався на ніч, якщо рано-вранці на нього чекала нагальна справа. Сам він і обидва його сини жили у великій просторій садибі, котра містилася на згірку над Стрижнем, річечкою, яка впадає в Десну. Кажуть, колись то була чимала річка, вона бере свій початок верст за тридцять від Чернігова в дивовижних і диких болотах Замглаю, пізніше я їздив туди полювати з полковником; таких боліт,

либонь, немає більше ніде в світі, чарівних і водночас похмурих, оступлених віковими лісами.

Обидва одружені сини жили у флігелях (часом надовго виїздили в інші батьківські маєтки), полковник з дружиною та наймолодшою дочкою — в просторому, на два ганки, з літніми покоями над заднім ганком будинку з цегляними упорами, які випиналися далеко вперед, з невеликими, що в них були вправлені круглі шибки, вікнами, котрі вгорі вивершувалися овальними олов'яними дугами. В будинку — кілька світлиць та кілька кімнат, у яких столи застелені килимами, здебільшого пістрявими, а лавки та стільці оббиті сукном — голубим, червоним, синім, ще й майже в кожній кімнаті — шкіряне крісло, в кожній світлиці — ікони, мальовані на дереві, блясі або полотні, в горниці їх аж кілька десятків, у кіюті — й завіски на дверях сукняні, й дзигарі настінні, й дзеркала великі та малі в позолочених рамах; висіло там також кілька портретів Леонтія Полуботка та самого господаря, а в світлиці, у якій приймав гостей, — герб роду — пронизане двома стрілами, серце та хрест над ним.

У найбільшій світлиці над вікнами вигравали ліпні коні й висіла зброя та крила орлів, упольованих самим полковником, в ній стояла кахельна піч (на кахлях павичі, які щось клюють, коні, татари, жінка з голубом, медвідь з вуликом, гармати, всілякі чудовиська, я любив роздивлятися

ті кахлі); в світлиці стояли великий липовий стіл, стільці з вузькими різьбленими спинками, окована срібними штабами скриня та маленький горіховий столик, за яким любив посидіти в самотині полковник. Полкові папери він розглядав за круглим липовим столом, за горіховим столиком вписував щось до одного з трьох товстих жовтих зшитків, які тримав у скрині.

Тоді на його обличчі, яке чомусь завжди було зажуреним, залягала задума не мрійлива, а прониклива. У полковника були особливі очі, в них світився ясний, одначе суворий вогник, а над очима — круто, вгору — зломлені брови; ніс великий, донизу, котрий, проте, не псував обличчя. Якщо кажуть, що є вольові обличчя, то саме таким було Полуботкове, велике, ніби різане різцем, смагляве, чепурне. Особливої чепурності додавали охайно підголені вуса та чуб, густий, тугою хвилею, підстрижений не по-козацькому, а як стрижуться деякі іноземці. Отак і сидів він, великий, важкий, розстібнувши зеленого кунтуша, і або дивився в зшиток, або невідь куди, за вікно. Отакі великі тілом люди здебільшого дуже неквапливі, несуетні й таять на мислі таку ж неквапливу, але певну думку.

Деякий час я вважав, що пан полковник вичитує з паперів свій родовід або ж веде записи майнових справ, і був вельми здивований, коли

випадково довідався, що то зшитки з віршами, власними й чужими, з тих, які йому сподобалися, а також «Кроничка» — хроніка подій, яку вів власноручно. Про власні вірші не говорив нікому, нікому їх не читав. Родоводу ж він не вів, та й, либонь, не просто було видивитися його в глибинах років; по тих буревіях, які крутило на Україні, присипало не лише окремі роди, а й полки, цілі краї. Коріння славетних українських родів рубали вороги, рубали жорстоко й безжально, віття і листя спалювали. Я сам гортав міські книги, то в тій, то в іншій спливало лицарське, козацьке ім'я Полуботків. Так у актовій книзі за 1619 рік лишився запис про те, що Ярема Полуботок, якого ляхи марно намагалися привести до своєї віри, отримав від чернігівського воєводи Салтикова дозвіл ловити в озері рибу та бити в пущі звіра — «свободи на двадцять літ», а в акті за 1637 рік записано, що той же Ярема, райця чернігівський, «продав частину свого шлика на річці Стрижень під Черніговом Тишку Климовичу». З тих же книг довідуємось, що в 1668 році проживав у Чернігові Левон Артемович Полуботок і що Полуботки володіли сільцем Полуботками під Черніговом, котрого позбулися ще за Хмельниччини. Хто з тодішніх Полуботків зацілів по Хмельниччині, хто погинув — се невідомо. В ті лихолітні роки тисячі й тисячі козацьких голів падали в ковилу та пирії, якими

поросли українські поля. Пронизані з усіх чотирьох сторін колючими вітрами, українські степи стали місцем бойовищ численних ворожих армій, кожна ворожа сила випихала поперед себе для прикриття якогось українського отамана чи отаманця, обіцяючи утвердити його гетьманом на цій землі, а український нарід зробити вільним та щасливим.

Насправді ж усіх тих лиховісних зайд надили лише важкі українські чорноземи, їм були потрібні не українські лицарі, а українські раби, й вони без кінця толочили копитами коней цю згорьовану землю. Скільки облесних слів злетіло з чутких вуст, скільки складено обіцянок під хрестами грецьким і римським, гай-гай — все то обман і підступи. Отож, ми тільки знаємо, що немало Полуботків погинуло в кривавих січах. Вже за гетьмана Многогрішного козакував у Чернігівському полку сотник Артем Полуботок, а його син Леонтій за Самойловича досяг переяславського полковництва, а далі уряду генерального бунчужного. Владний, сповнений гідності, військової відваги, Леонтій змусив заповажати себе не менш владного Мазепу, одначе в підозріливій голові хитрого, умудреного гетьмана раз по раз виникали думки про можливі підступи генерального хорунжого, й коли в 1691 році в Польщі було схоплено ченця Соломона, чоловіка нерозгаданого, таємничого, дивного, котрий приїхав до короля з дружніми листами, буцімто

написаними Мазепою, а насправді ним самим, Соломоном, в чому й зізнався на квестії, то він сказав, що про цей його підступ знав гадяцький полковник Михайло Самойлович. Потягли на дибу Михайла Самойловича, й той під тортурами вимовив ще одне ім'я — Павла Полуботка, сина Леонтія, мовляв, той також відав про підступ Соломона, я йому відкрився. Приступили до Павла Полуботка — чому не доповів (не доніс) Мазепі? Павло Полуботок відказав: донос — не моє ремесло, одначе з Михайлового патякання таємниць не робив, запитайте хоча б Данила Апостола, полковника миргородського. Було таке, підтвердив Апостол, я сам оповістив Мазепу. Одначе оповістив Апостол, а не Полуботок!

Мазепа не прощав найменших провин. І наказав одібрати в батька та сина Полуботків уряди, маєтності, нагороди та пустити обох в світ голими й ославленими.

Одначе слава, вона завше ходить о двох ликах. Одне — сатанинське, потворне, друге — благородне, чисте, ясне. Яке воно в тієї чи тієї людини, вона може довести. Павло Полуботок довів це в тяжких походах, битвах, трудах. Доводив мовчазно, мужньо — не старшині, не Мазепі, а всім чесним людям. Щоправда, походи, в яких брав участь, здебільшого були безславні, одначе не з його, Полуботка, вини. Двічі ходив на Крим з

улюбленцем цариці Софії, її коханцем Голіциним, горіли перед ними підпалені татарами степи, падали від спраги і втоми коні та люди, і тільки завдяки відвазі козаків та їхньому вмінню військо не було погромлене до кінця; схрещував широку козацьку шаблю з дзвінкими лядськими сигізмундівками, з палашами шведів, терпів голод і холод, не нарікав на долю, й врешті недовірливе Мазепине серце пом'якшало, з нього вивіялася колишня недовіра й осуга, і він призначив на місце померлого чернігівського полковника Юхима Лизогуба Павла Полуботка. Леонтія на той час уже не було на світі, він скінчив життя в бідності та неслав'ї. Його син тоді вже зажив слави валечного, мудрого, розважливого козака. По тому, як Мазепа, перемудрувавши самого себе, не відкривши своїх замірів нікому, перейшов на сторону Карла, в Глухові зібралася на раду старшина, а також виборні від полків; маючи себе людьми вольними, деякі козаки почали гукати на гетьмана Полуботка, однак цар Петро люто затупотів на них чоботиськами, а про Полуботка мовив: «...з нього може статися другий Мазепа». Чому так подумав — невідомо, тому, що чернігівський, полковник не вклонявся низько цареві, не злизував порох з його брудних ботфортів, тому, що його поважали козаки, а чи тому, що славився розумом та мудрістю. А яка

розумна, мудра людина захоче увесь вік ходити в
услужі чужоземцеві?

За велінням царя на гетьмана було
обрано-призначено Івана Скоропадського, чоловіка
невисоких помислів, сумирного, супокірного,
серцем доброго, незлобивого. Козаки сказали
спасибі й на тому. Щоправда, й Полуботка тоді цар
від себе не відштовхнув, він улещав усіх, хто міг
бути корисний йому в боротьбі з Карлом, якого
боявся панічно. Цар видав універсали, у яких писав,
що він завжди любив український народ, а
проклятий Мазепа, наперекір йому, запроваджував
по Україні панщину, хотів перевести в
панщинників усіх українців; Петро обіцяв козакам
усілякі пільги та добра, обіцяв і клявся всіма
святими берегти українські давнини, поважати
козацькі закони та звичаї, вівіки вічні оберігати їхні
вольності. Все це — до Полтавської баталії. По
тому в цареві одразу наступила одміна. Коли 17
липня 1709 року Скоропадський подав царю пункти
про обіцяні пільги та вольності, вказуючи ще й на
розор, якого зазнала Україна, отримав загогулисту
дулю.

У тій відмові, зокрема, було зазначено, що ні в
якому випадку не слід відновлювати поруйновані
двори в місті Чернігові — цар про Полуботка
пам'ятав, з ока його не спускав. Не погодився він
також на те, щоб у походах українськими козаками

командували українські старшини, хоч гетьман писав, що російські генерали українського строю не знають, мови української не розуміють, здебільшого віддають неправильні веління; не віддав Петро й «позичених» в українців для війни з Карлом гармат, заборонив зносини з запорожцями, а далі зовсім відмінив виборність старшини, посилав козаків у найтяжчі битви та на найважчі роботи, аби вигубити козацький рід.

Зрослий у країні, де ніхто, навіть перші бояри, не мав й крихти свободи, все життя мався «нижайшими рабами» Івашками та Петрушками, де увесь у сукупності народ був рабом, звик коритися цареві, боярам, навіть сільським старостам, він не міг спокійно чути таких слів, як «вольность» та «свобода» щодалі відносив його від грізної Полтави плин часу та забувався страх, більшою ставала його нелюбов до України з її хоч і невеликими вольностями. В дні воєнних баталій зі шведами на Україні цар побачив Київ, прадавня українська столиця вразила його красою, багатством, вразила, а не зачарувала, він уже тоді поклав собі зробити все для занепаду цього міста, яке вічно буде нагадувати всім слов'янським мешканцям імперії, звідки пішли справжні русичі, хто приніс у Рязань, Москву, Твер світло розуму та вчення, зберіг його та розвинув, й вирішив утвердити всупереч цьому місту інше, своє, не шкодуючи коштів та людських

життів. Найліпше зводити його на кістках тих-таки українців.

Треба було зробити все, щоб українці забули, хто вони, що вирости «в краї», «Україні», тобто метрополії, що Русь була тільки Україна, Мала Росія, знову ж таки — метрополія, як Мала Греція, Малий Рим, а Велика Росія — все інше, всі інші землі — тиверці, кривичі, і навіть чудь і меря, що тоді, як слово «Україна» вже лунало широко, Московії і в помині ще не було. Водночас українцям було заборонено торувати далі свої давні торгові шляхи в Сілезію та Балтику, зокрема в Данциг та Кенігсберг, велено везти товари в Москву та Пітер, де за них давали половинну ціну, вийшов указ, який забороняв українським купцям торгувати з запорожцями, а також їздити до Чорного моря по сіль та рибу. Україна, неначе хворий чоловік, хиріла на очах. Попереду в неї були повний занепад, убогість, рабське нидіння.

До всього цього я поволі дійшов своїм розумом пізніше, зіставляючи прочитане та побачене, обмислюючи почуте від інших і від Полуботка також. А тоді мав царя за провісника Бога й молився за його здоров'я.

Полковнику на той час сповнилося п'ятдесят сім років, був він ще міцний, у розповні сили, великий, але не важкий, плечистий і дужий. Роки, як це здебільшого буває, не скували душу

надмірною обережністю, страхом втратити те, що має, вдовольнитися посланим долею. Та й не про себе він дбав, не лише власними клопотами сушив голову.

У особистому житті на той час спізнав і доброго й злого. Рік тому відійшла в інші світи дружина полковника Єфимія Стратилатівна, й цієї весни він одружився вдруге на вдові бунчукового товариша Яворського Ганні Романівні, їй тоді було років під сорок, і вона здавалася мені старою жінкою. Про покійницю Єфимію розповідали, що вона була висока, гордовита, поважна, сувора, Ганна Романівна, навпаки, добра й лагідна, й тиха, як тепле літо. Вийде з шитвом на ганок, усміхнеться ніяково, сяде й слухає щебіт пташок (а може, й не слухає) і піде так само непомітно. Вона любила мене як сина, жаліла за сирітство, намагалася втиснути в руку, неначе маленькому, то пиріжок з капустою, то пундика, а я соромився.

Давно поодружувалися полковникові сини— Андрій та Яків, вони жили при батькові, одначе Андрій часто відлучався в село Михайлівку біля Гадяча, яке батько обіцяв лишити йому, й сам полковник кохався в тому далекому від Чернігова селі, там стояв великий двір з винокурнею та водяним млином, там тримав чимало свого добра і, якщо вдавалося, від'їздив туди на відпочинок.